

Н. РОМАНОВИЧ - ТКАЧЕНКО

ІЗ ЗЕЛЕНОГО ЗШИТКУ МОЄЇ ТОВАРИШКИ

(ФРАГМЕНТИ З ЗАПИСОК РЕВОЛЮЦІОНЕРКИ 900 РОКІВ)

I

У Гуляй-Полі була теж грамати́ка (та крім усіх, ще й старослов'янська, алгебраїчні формули, класні дами й реверанси — але теж і садок веселий і широчезне озеро Турії — ріки й простори безмежні. Там груша в садку, висока та гілляста. Вилізеш на неї — на вершечок і дивишся: ось проти с. Листопадово білими хатками збігає до Турії, праворуч губиться в гаях річка й ген далеко небо притулилося до землі, злилось з нею, — а там щось, — далі ген-ген — там щось мріє, щось вабить...

А тут, у Києві, на Прорізній улиці, балкон на третьому поверхсі: під балконом по камінню тупотять люди — але вийти до них, піти з ними не можна (це не комме ільоф одній молодій дівчині ходити вулицями). Взагалі тут нічого не можна, не можна Толстого, ні Кобзаря, не можна писати щоденника, не можна голосно засміятися, не можна в дортуарах залишатися. А весь вільний від науки час — у залі. В залі пансіонській тут респектабельне око М-ме Ж. (*tenez vous droite, ne vous dépêchez pas o quelles manières ont ces fillettes — là*). Тут же в залі найважливіше з виховання № — вчитель танців: *Balancez, retournez en avant, à gauche, à droite un, deux, trois!* Раз, два, три! Раз, два, три! А раз на місяць — вечірки танцювальні: ті самі „балянсе“, „ретурне“ з кадетами, гімназистами. „Чигиринська дикарка має поступ, *regardez s'phe elle est moin loup, n'est pas* за моєю спиною похвалювала мене стара господиня пансіону М-ме Ж.

Отже мене шліфують...

І в їдальні респектабельне око суворо бдить над нами, двома десятками жвавих, шумливих підлітків: „Не шуміть, не стукайте, не совайте стільцями, не шепчіться, не поспішайте в їжі, не, не, не... не, не, не...“.

І в спальні, в дортуарі теж „не“... „не читайте, не розмовляйте, ніч для того, щоб спати, не ворухіться та не дихайте“ — чийсь голос з під ковдри додав у слід М-ме Ж, а інший голос: тільки платіть гроші, а все інше „не“.

Такого приблизно плаката й можна було б почепити в залі благородного пансіону респектабельної М-ме Ж.: платіть гроші та робіть глибокі реверанси, смиренно склавши ручки. Платіть гроші — це єдиний активний вчинок, що допускала М-ме Ж. з боку своїх пансіонерок. У всьому іншому вони мусіли бути цілком пасивні і виконувати всі приписи старших. „Слухняність — це найбільша чеснота молодих

дівчат...". Слухняні — ви потішаєте своїх батьків та вихователів, що так ревно опікуються вами і тим самим готуєте собі ліпше життя".

Такі й подібні сентенції рекла часто-часто М-ме Ж. звичайно французькою мовою й так само повчала нас, як ми спиналися на прогульці перед жебрачкою, перед зголоднілими дітьми:

„Passez, passez, il faut pas regarder ces gens-là“.

Муштра і в школі: там був талановитий фельдфебель М. І. Май, висока, незграбна жінка з потворним лицем, що на ньому бігали сірі мишачі очка. Муштра дома, муштра на вулиці. А десь єсть висока гілляста груша в садку, а край садка круча, а під кручею — озеро... А десь є — на полицях у батьківській шафі Тургенев, Толстой, романи Лоті, Ж. Верна та Крижановської... повісті Марка Вовчка... Та й тут, ближче, таки у Києві є життя, є люди (на свята мене брали до себе знайомі), є книги (о скільки їх, цих книжок, з такими цікавими заголовками визирало з вікон крамниць), але тут для мене тільки муштра й граматики, французька, німецька, англійська, і це вічне настирливе „tenez vous droite"! Тільки сірі стіни, за які не вийдеш.

І я писала щоденник... Там я виливала свої жалі, свої болі. Там я нарікала на безглуздість людей, що виховують молодь, як птахів у клітці. Там я нарікала на умовність, що з людей ляльок роблять, на футляри, до яких впишають молоді душі. Хтось з товаришок вночі витяг щоденника й інші читали. Вражена я почала писати далі французькою мовою, наївно забуваючи, що й інші так само володіють французькою мовою, як і я.

К великодню — значить, дві третини шкільного року пробігло — я вже додому пригладжена, зашнурована приїхала. І в рукавичках, і білий накрохмалений комірєць шию підпирає, і стримано, тихо поводжуся, і реверанси до гостей — за школою „балетмейстера Ленчевського“.

Мабуть до кінця року зовсім об'їздили - б „Чигиринську дикарку“, та вона раптом: не поїду більше до пансіону! Це як треба було вже вертатися після великодніх вакацій.

— А вчитися не хочеш? — здивований, збентежений батько.

— Вчитися хочу, але пансіону не можу!

Так за малим і не об'їздили французькі мадами. Так на волю ви-стрибнула пташка з клітки. Але, „quelle horreur!“ наробила галасу М-ме Ж. Найкраща, найслухняніша, найлагідніша пансіонерка залишає пансіон. „Ах, яка невдячність. Тут її одшліфували, тут виховали, і це все забути, і так піти. Яка невдячність!“ — репетувала м-м Ж., закочуючи свої полинялі очі.

Останнє прощання. О, quelle damage pour tois Natalie! о, mon pauvre coeur. М-м Ж. прикладала хустку до очей. Я була дуже ввічлива й стримана. По щось гнів на безглузде виховання перед кам'яними монументами виливати? Їх не переробиш. Їх зовсім скинути, ці старі монументи! Це головне, і це якось треба зробити!

Як почала я скидати з себе реверанси, корсети, білі пелеринки, білі рукавички, святочні бантики та кучері, то й коси свої заєдно скинула. Товсті, шовкові коси. Лишилася стрижена, засмалена від сонця, в косоворотці — без витребеньків. Літом на вакаціях, — боса, голі руки на весла поклала, і цілими днями — вода, сонце, чай, човен. А поза

тим: Толстой, Тургенев, В. Скот, Желіховська, Чюмина, Шапиро і... Крижановська, і Кобзар, Нечуй-Левицький, Олена Пчілка.

Брунатну сукню та чорний фартушок — це восени я знову брала, але це, це тільки для школи. А поза школою... поза школою — ніхто не досягне мене: ні чорні фартушки, ні м-ме Ж., ні м-ль Софі, ні сама М. І. Мау.

Я сама знаю те, що я знаю...

Правда, знала я поки-що не дуже багато...

Знала, що буду вчитись і вчитись, і ніяких там танців, балів, кавалерів, па-де катрів. Знала, що не вийду заміж („венец карьеры женщины — замужество“ — філософія м-ме Ж.), цеб-то не піду до церкви вінчатися, та щоб на мене збігалися всі дивитися, та щоб хтось тримав мене після вінчання на весіллі на колінях і обіймав (як це на останньому весіллі в Гуляйполі бачила); не буду варити чоловікові (ну та й не може бути його в мене;) обід (ні тут не в тому, щоб варити страву, а я про те щоб за домашню рабіню не бути у чоловіка)... Ні, краще не буду зовсім жінкою свого чоловіка... ну але чиєю-ж? не буду зовсім чиєюсь жінкою, так, так чиєюсь не буду, буду сама по собі... А як покохаю?... так, так, це може бути, це мусить бути, в кожному-ж романі героїня кохає, а я теж героїня. Як покохаю, то без попів, без вінців, без публіки, без нікого... Це таємниця. Така глибока таємниця.

Щось там таке я про куховарку... Так я вважаю, треба без куховарок. Куховарки такі самі люди як ми й не треба, щоб жили в кухні й цілий день в брудному поралися. От тільки як тоді жінки, що мають дітей, можуть визволитися від кухні? А це треба, щоб якимось інакше жили жінки з дітьми, якимось так господарство влаштували... Головне — рівність і справедливість — усі-ж бо люди! Ну так щоб багато їх разом жили, коло одної кухні, по черзі-б готували, доглядали дітей, а інший час жили-б як люди, а не як жінки — рабині, прикуті до огнища.

Знала я, що є куховарки й пані, є ще становий і десятники, чиновники і „жиди“, селяни й міщани й ремісники, затуркані дівчатка й „мадами“ Ж. та Мау. Знала, що треба мадамів од дітей одставити, дати дітям таке життя, щоб з них вийшли люди, справжні нові люди...

Але як? як? як це зробити? Я так мало ще знала. Та проте я знала те, що знала...

І реверанси, бантики, білі рукавички залишила „мадамам“...

А у мене Дарвін (важко одолівати), Шопенгауер (ще важче, так і не подужала!), Тургенев, Толстой, Чернишевський, Писарев... і багато з книгозбірні Ізиковського й сині хемічні рядки нелегальних відозв з Подолу.

II

Взагалі всі думки мої на Подолі цієї зими 98 — 99 шкільного року. Там гурток юнаків що - суботи. Завішуємо вікна, защіпаємо двері. Всі? всі: Микола, Ілля, Жан, Вітольд, Жень, Леонід, Макс, Ядзя, Петро...

Історія розумового розвитку Європи, філософська школа Гегеля, історія робітничого руху на Заході, такі були цикли занять цієї нашої

суботньої школи, до якої я потрапила через Катрю та Женю. Метод роботи був такий: всі знайомилися з матеріалами що до теми, читали, скажім, Дрепера, Тука, Кавцького, один писав реферата, призначалося опонентів. Я цілком впірнула в тему, коли студіювалося початок родини, приватної власности й держави; читала Енгельса, виписувала конспекта собі до загального зшитка й коли читав реферата Микола Л., не проминула ні слова. Так, все — умовність, все люди утворили: свої звичаї, права. Отже люди мають все змінити, теперішні люди... Вони мають нові права, нові звичаї, нове життя, гідне сучасної людини, завести. І ці люди — ми. Ми маємо все закосніле, все гниле, все негідне людини скасувати... Ми маємо нове життя збудувати: без холопа, без пана, без „жидів“ і чиновників... без станових і десятників, де всі — селяни, міщани, робітники, всі будуть люди. І жінки будуть люди!

Такі й подібні думки роїлися звичайно від Волоської через Житній базар та Вознесенський спуск. На початку Вознесенського спуску брав мене злегка за руку Макс П. (одного разу, коли було ковзко, спитавшись дозволу, підтримував мене за руку, а далі вже кожного разу як підходили до гори, сам брав за руку й вів та встрявав словами в мою задуману мовчанку. — Це багато дає, отсе гурткове навчання, правда? У мене багато книжок, власне у мого брата, партійного... Але самому всього не розібрати...

В цікавій, палкій розмові шлях аж до Жилинської спливав помітно; кінець йому швидче приходив, ніж край бесіди. Доводилося ще зробити кілька проходів коло дому, щоб докінчити, і завжди тут, з одної освітленої кімнати якогось мешкання, визирав на нас портрет Миколи другого.

— От кого — Макс вказував на портрета, — ось кого треба знищити насамперед. — Так, від них, від царів все лихо...

Звичайно не все від них, є багато інших паразитів, але з нього треба почати. Тоді все піде далі як слід. Стискав руку на прощання так палко, як палко говорив про боротьбу, про нове дуже справедливе життя. І в мене крила росли після цих розмов.

Одного разу конфлікт у нас вийшов з Максом. Поверталися в неділю з Дніпра, їздили гуртом на той беріг. До Жилинської не близький шлях. Стомилися. Покликав Макс візника.

— Сорок копійок! — Поїхали.

З півдороги проїхали. Тоді я витягла 20 к. і передаю Максowi свою пайку за візника.

Макс не бере. І я назад не беру...

— Не візьму, це я захотів на візника.

— Мусите взяти, бо їду й я...

Не взяв. А я тоді скочила й пішла.

За хвилю Макс коло мене.

— Не раціонально. Гроші візникові заплатити, а йти пішки...

Мовчу; звичайно, нераціонально... Та й ноги болять.

— І з принципового боку — не витримує критики... Якби їхали з Катрею або з Женею, то не намагалися - б із своєю пайкою...

— Намагалася-б: спільно їдимо, спільно й платимо...

— Спільно, але не так... От саме навпаки — все спільне й не рахуються товариші проміж себе — отсе твої дві копійки, а це мої.

Навпаки. А зі мною ви якраз так: отсе моя половина, отсе ваша... одділяється, одмежовується. Значить, я для вас не те, що товаришки, я менш достойний, як вони. То тільки тому, що я мужчина? То я вже не такий товариш?

Мовчу. Мабуть, тому! Мабуть саме тому. Але не оглядаюся. Макс, такий мужній, такий чудовий на вроду, в запалі мабуть дуже принадний.

— То це ваша славетня рівність?! Рівність: ви гребете, як хлопець... Рівність: ви читаете й перетравлюєте філософські твори... ви хочете права голосу в державному житті, це рівність...

А це, цей ригоризм — це теж рівність?!

Мовчу. Але думаю, що це рівність. Саме це — рівність. І почуваю, що інакше не могла-б зробити... Якби це не Макс, а Женья була або Катря, як би зробила? Але чи пішли-б вони, дівчата, провожати мене з Дніпра? Чи пішли-б Катря чи Женья? Мабуть ні. Мовчу й не оглядаюся на Максима. Він завжди принадний (палкий, рвачкий, міцний — мов з бронзи вирізблений), а тепер його чорні очі, мабуть, як блискавичні огні.

Наспіх прощаюся коло дому.

— І вам не соромно? — стискає міцно руку Макс.

— Ані настільки. До побачення.

Підіймаюся рипучими сідцями в темний вузький коритар. Мама чекає в нашій маленькій, майже порожній хаті. Відповідаю на її неспокійні питання, п'ю чай. Втоплена, заплющую очі. Макс, його голос: не соромно? — ані скільки! Інакше я не могла-б з Максимом... і ніколи не зможу інакше. Соромно було-б, якби він заміне заплатив — мужчина...

*

Остання перед вакаціями субота. Тема: що таке соціалізм? — Усі прийшли. Жан, Микола, Вітольд, Женья, Ядзя, Леонід, Макс. Катрі немає, вона в іншому гуртку.

— А Петро Б.? Що-ж це його немає?

— Його не буде — схвилюваний голос Максима. Його заарештували на сходці за Дніпром.

— Заарештували? — усі згрудилися коло Максима.

— Бідний Петрусь...

— Як? коли?

— Дурне теля, цей ваш Петрусь, а не бідний!... Лізти на сходку, коли там і без тебе обійдеться! Занапастити свою силу марно! Там були агітатори, себе треба було надалі зберегти та набратися знання. Як будемо так лізти без витримки, без дисципліни, нас як зайців переловлять.

Макс обурений, очі блискавицями спажули, горять; на смаглому обличчі рум'янці.

— Як зайців... Так... А може нам не слід тут бути вкупі. А як до нас, сюди, прийдуть? Кволий, тонкий Ілля збентежено оглядається.

— Чисто зайці! Прийдуть... ну прийдуть, то й візьмуть... А візьмуть — то посидимо... Значить, так треба... Значить, вже наш час

настав... І не ховатися, не тікати... Інша справа — не треба самому лізти (йому цікаво, бачте, поперед батька в пекло) там, де не кличуть, там, де без тебе обійдеться. Але ховатися, тікати... Х-ха... соціалісти! Макс оглянув усіх і посунувся до столу.

Сьогодні він був за голову, а не Ілля. Читав реферата наш „вчений“ Микола Л. Історію соціалізму він вистудіював глибоко та бездоганно.

Але читав він якось нерівно, спотикаючись. Раптом уривав речення та ніби прислухався. Взагалі настрої у хаті став нервовий, не той, що його треба для теоретичних дебатів.

Як читання закінчилося, висловлювалося мало.

— Ну з цієї теми почнемо рік восени, — підніс голос Ілля, — хай публіка підготується. А ти, Максе, краще нам все розкажи, як було з Петром.

— Саме такий, для діла я сидітиму хоч під обстрілом, а в бачках час марнувати, коли є можливість небезпеки — дудки! Прийде ваш час, сами побачите, як це буває, коли арештовують... До побачення.

Макс вистрибнув через вікно на подвір'я. З подвір'я був вихід через якийсь темний коритар на іншу вулицю.

— А ви, товаришко, хіба тут залишаєтеся? — до мене Макс.

Усі через вікно тихо спустилися й мовчки йшли аж до вулиці. Я з Максом попереду.

На вулиці хто куди — також конспіративно. Мовчки Вознесенським спуском піднімалися — якісь дві тіні віддалік трималися.

На Сінному розпрощалася з іншими; Макс мене провозжати пішов. Тихо розповідати почав про події за Дніпром. Робітників б'ють, катують... за якийсь злочин думаєте? Що, вони вбили кого, пограбували? За те, що людського життя хочуть, хочуть, щоб і їм сонце бачити... Ні історії соціалізму, ні теорії тут не порягують. Лише практика боротьби. Бити їх, побороти тих, що все сонце для себе забрали.

І Макс дужим кулаком погрозив до портрета Миколи II, що саме дивився на нас з освітленого вікна.

III

Наш подільський гурток був одною ланкою того довгого ланцюга що звався „Нелегальна організація середнешкільників“, а конспіративно, в розмовах нашого гуртка, „Оля“, того ланцюга, що, звиваючись по цілому місту, обхоплював собою і Поділ, і Старий Київ і околиці й Печерськ з його святинями. Про „Олю“ ми часто розмовляли з Катрею на перемінках між „уроками“.

Катря перша відчула мої шукання, мої настрої, ми з нею стільки перечитали разом, стільки обговорювали. Катря мене й завела до „Олі“. Сама вона належала до іншої ланки, що збиралася десь на Підвальній, активно працювала, в роботі горіла, і природно, що у нас багато було до розмови, що ми після дзвінка схоплювалися за руки та тісно обнявшись серед натовпу рекреаційної залі, гарячим шепотом повіряли свої питання, свої навини. Взагалі цей рік було так: я, бібліотека, гурток

і Катря. У Катрі в хаті — нелегальщина й гектограф. Катря вже й на мітингах, на сходках... Це — мій новий світ. І почасти шкільні підручники. В небесній блакиті цього нового світу гнітучою хмарою стовбичила міністерська гімназія: найчорнішою плямою на ній гніздилася М. І. Мау, світлим промінням з-за гнітучої сірости світив нам талановитий, чулий, захоплений своєю роботою вчитель історії.

В цей новий світ раптом упала новина, що все одсунула.

„Студентів віддати в салдати“...

Надзвичайні збори нашого гуртка, збори делегатів усіх гуртків. Видано відозву організації середнєшкільників. Студентські відозви, сатиричні вірші на уряд, натовп студентів коло університету, кінні поліцаї коло студентів — боротьба. І ранком ідучи до гімназії Бульваром я думала не про підручники, а про боротьбу.

Вночі їх мали висилати. Вночі мали зайти до мене товариші з гуртка.

— Мамо, може я задрімаю, збуду як по мене прийдуть.

— Як прийдуть? Чого прийдуть? Хто? куди-ж це?

Мама звикла вже, що вертаюся пізно, але щоб серед ночі мені кудись виходити, — це вже щось нечуване.

Не знаю, чи й збудила б (материнська рука все оберігає сон і спокій дітей), та я сама почула стукотіння в двері.

— Зараз! іду! — зриваюся, хапаю пальто, шапку.

Ще момент, і я з ними, з усіма на вулиці.

Нас багато. Тут і з інших гуртків.

— О, скільки нас! це гарно!

— Гарно та не дуже. Зразу видно — організовані. А там поліція й жандарми...

— А ти й не знав, що там жандарми!.. То може додому вернешся?..

— Там ще й шпигуни... — насмішкуватий чийсь голос.

— То може до мами вернеться той, хто там скиглить...

— Ніхто нічого не скиглить, а каже про обережність...

— Може краще маленькими групами підійти.

— „Маленькими групами“, знайшовся розумний. Ми їм ще й заспіваємо! Нехай знають, що засланці не самотні.

— Засланцям заспіваємо...

„До бою сто тисяч робітників стане... Піврем, піврем, піврем ці кайдани“.

— Хлопці спиніться, ті передні! Почекай! І який вас вітер підхопив!

— Не спинимось! не можемо! Вперед, вперед, вперед!

Вагони на колії наче напружено чогось чекають. Непорушні, спокійні зверху, немов бурю в собі ховають.

Біля них, наче на варті, якісь темні, мовчазні постаті. Рясно стовбичать монументи жандармів. З другого боку юрба сірих гімназичних шинелів, дівочі рум'яні напружені личка. Ось засланців ведуть. Ідуть вони поволі, урочисто. Групами підходять до вагонів. Повз мене пройшов студент так близько, що руки наші торкнулися. Він підняв очі й мовив: „вибачте“. На хвилику спинив очі, свої великі чорні очі на мені й схилив голову.

- Прощайте! до побачення! Не сумуйте, товариші.
— До побачення. Продовжуйте нашу боротьбу. Хай живе боротьба.

„Смело вперед, не теряйте бодрость в неравном бою,
„Родину мать вы спасайте, честь и свободу свою“...

Це від нас летить їм, засланням, привіт.
І вони відповідають бурхливою погрозою всім нашим ворогам.

„Шалійте, шалійте, скажені кати,
„Готуйте кайдани, будуйте тюрми,
„До бою сто тисяч робітників стане,
„Пірвем, пірвем, пірвем ці кайдани“...

... — Тише, тише. Не нарушайте общественной тишины и спокойствия... метушаться коло нас темні постаті. — Пеніє в публичних местах не разрешается.

Жандарі скам'янілими монументами стовбичать. Метушаться кондуктори — і раптом третій дзвінок.

— До побачення, товариші! — махають шапки з вікон та з площадок.

— Борімося! — голоси звідти лунають.

— Поборемо! — хором голоси з студентської юрби. І від нас їх підтримує гучне:

— Поборемо!..

— Р-разойдись. Не шуме-еть! Де не взялися поліцаї, штовхаються. Але вже кінець. Потяг одійшов.

Вертаємось.

То тут, то там чути „пірвем, пірвем, пірвем ці кайдани“.

Темна березнева ніч. Холодно. Але сніг тане. Вітер дме, але в подувах його почувається весняний дух...

*

Коли вітри весняні обвіяли, обсушили безкраї поля, безмежні степи, і засміялися вони до сонця червоно-синіми усмішками — квітками, поїхали ми з Катрею до „Комуни“.

„Комуна“ в лісах, коло озера. „Комуна серед тиші прозорої“ під захистом зелених стін соснових.

В середині стін соснових — портрети Маркса, Горького, Шевченка, Ласалю, Розі Люксембург, кілька дачних ліжок, коло кожного столик з книжками.

В кімнатах, на веранді, у лісі, на озері — молодь і сміх і пісні. Але це не робота. А робота тут насамперед. Тут щось подібне до політичної школи було: соціологія, політична економія, марксознавство. Інтересні були постаті, особливо Олексій Окулов (погім досить відомий російський письменник), Надя Беклемишева (висока, мужня, мов парубочька постать, низький голос і енергійні руки) та петербурзька курсистка Маруся — втілена жіночість, сіро-блакитні добрі очі, ніжне обличчя в рямці золотого волосся; разом з тим гострий розум, аналітичні здібності, колосальна ерудиція й непохитна відданість революції, партії.

Ми з Катрею пили, мов нектар, навколишнє повітря, не лише пахощі лісу, але головне дух інтелекту цього невиданого колективу. Ми брали участь у роботі колективу, в його секціях та групах, але гай-гай, які непідготовані ми були: ми не знайомі були гаразд ні з філософами, ні з економістами, ми дві сіренькі школярки, що нахалалися „верхів“. Ми „йшли за Марксом“, але ми його не знали. Ми збиралися далеко пливти, але моря не вивчали. А тут, у всіх товаришів, що в комуні, такі знання, така читаність.

„Учитися, учитися й учитися нам, душе моя!“ — хитала головою Катря до мене. Організація в нас добра, але наука в нас шкутильгає. І не гімназія нам дасть її — швидче-б ту гімназію нам перейти, і організація мало нам дає її. Давай удвох доганяти „оцих“.

— Давай, Катре. Тільки „цим“ я думаю вища школа допомогла...

— Вища школа. Не підем ми з тобою до вищої школи. Бо це — тільки для себе скінчити, диплом, тепло влаштуватися. Це розкіш — вища школа. Нарід, робітники не мають і середньої, не мають і нижчої. От ми маємо про це дбати, їх з темноти витягати, а не самим до вищих шкіл лізти. У нас є своя вища школа — це тюрма. Там є змога почитати, повчитися. Та й тепер от давай.

Ціле літо ми ретельно студіювали, конспектували соціологів та економістів.

IV

Восени ми з Катрею були на загальних зборах „нелегальної організації середнешкільників“. Звичайно були й усі „подільці“ наші.

„Загальні збори Київської організації середнешкільників цим розпочинаємо“ — виголошує коло круглого столу поважний, з окулярами на короткому носі голова. Це наш „вчений“ політико-економіст Микола Р.

Коло столу, в президії і Макс. Він товариш голови. Коло нього — Бюро „Олі“. Ще двох секретарів, незнайомі мені гімназисти. Взагалі незнайомих багато. Усі майже незнайомі. Ми з Катрею за руки взяли: сидимо, напружено слухаємо.

Дебати. Обговорюється перший пункт повістки: Наші завдання. Повістки писаної ніде немає; вона в голові секретаря Бюро, і він її опубліковує. Так само, не записуючи, засвоюють повістку присутні — конспірація. Взагалі, тут все — конспірація. На випадок, якби несподівані гості з блискучими гудзиками, то ми починаємо гру в фанти. Тому й не в адвокатському кабінеті сидимо — ми зібралися в комфортабельному помешканні відомого адвоката, — а в вітальні. Ми гості дочки адвоката, ми святкувати зібралися день її народження, ми щохвилини готові перейти від поважних розмов до забави.

... „Наші завдання... Вчитися, вчитися і вчитися. Як найбільше назбирати знання, щоб всебічно охопити життя, коли цілком увійдемо в нього.

... Ні! Наше завдання — революція; наше завдання революційна боротьба.

... „До революції візьметесь, коли не будете вже середнешкільники! Нам потрібний насамперед багаж, багаж... З чим ми з'явимося до них, до тих, хто до революційної боротьби попадає. Щоб когось вчити, треба самим добре все знати...

... Як будемо все вчитися та вчитися, то прогавимо й революцію Зате, правда, вчені дуже будемо. Та не проспимо й своєї кар'єри.

Колючі фрази й напружена тиша.

— Хто ще? хто ще до обговорення?

— Я...

— І я...

— Уже всі. То ставлю на голосування резолюцію.

— Ш-ш-ш... текста резолюції слухайте:

І враз гучний дзвінок у снігах. На момент напружене чекання. Але це повертався господар помешкання й можна було далі провадити збори.

— Отже резолюції слухайте!

„Ми, організовані середнешкільники, ставлячи за мету діяльності своєї революцію та повалення старого ладу, вважаємо, що для успіху нашої справи треба нам насамперед вчитися, вчитися й вчитися, і, озброївшись знанням, стати до лав активних борців за революцію“...

Тепер — записуватися до різних гуртків! Переорганізація в зв'язку з напливом нових членів!

— С ціяльно-економічний уже майже укомплектовано. Ще ти, Петре? і Олена? Так, чудово. Вже! Вісім чоловіка. Історичний, літературний... тут ще мало людей... записуйтесь. Ви, Марусю.

— Ні, я до соціально-економічного...

— Там вже повно, йдїть до літературного...

— Ні, я неодмінно до соціально-економічного...

— Так не можна ж. Не можемо більш, як вісім, бо це дуже не-конспіративно так збиратися.

— Ну, то утворимо ще один паралельний гурток соціально-економічний, — обізвалося з кутка двоє голосів. Ми теж хочемо й ще хто знайдеться...

— А ми до філософського. Насамперед хочемо пізнати себе й світ ідей, а тоді економіку... Нас вже п'ятеро...

— Хто ще до нашого гуртка? Вивчаємо історію революційних рухів в Європі і в Росії. Ти, Остапенко і Загорський і Тимчук? Гаразд. Йди, умовмося, день, коли... Треба мати нам кілька конспіративних квартир і ще двох... Тільки це вже нас десятеро... І ще є охочі? Ну, давай розділимося й ми...

— Товариші! взагалі з квартирами! — задзвонив до порядку голова. — Слухайте, це справа дуже серйозна. Стільки гуртків, стільки різних зборів... щоб нам не провалитися... Мобілізуйте всіх рідних і не рідних буржуїв, щоб у них в залах та кабінетах збиратися: то іменини, то христини, то св. Володимира одержав.... Бо як по наших студентських комірках збиратися, то нас переловлять.

Страшений дзвінок перервав його.

В залі стало тихо, — від несподіванки ми всі завмерли. З передпокою почули голос господаря.

Хто там? і далі неголосна розмова.

За хвилину господар оголосив, що нам треба вмиль зникнути. Звичайно, вмиль це й було зроблено.

Потім з'ясувалося, що в снігах відбулася така сцена: на питання: „хто там?“ — почулося: „свої, наш постовой, откroyте, барин, скорее!“ З'явився дійсно „свій“ городовий, що на посту саме на розі стояв.

— Так що пришов упредить. Наші, значить, на вас идуть с обыском. Осведомлен полностью. Через час можете ждять, не сумлеваючись... Таинственно осведомлен...

„Таинственно“ - ж до його кешені переповзла „синенька“.

— Рад стараться...

За годину справді прийшли з трусом, застали всіх у ліжку, оглянули кабінет. Попрохали вибачення й дали спокій.

З початком нового шкільного року жила я по студентському. Мамі домашні обставини не дозволяли жити в Києві; ось і вмістили мене „на пансіон“ до сіренької інтелігентської родини. Дано мені там кімнату, цілком окрему, ізольовану, обіди: коли верталася пізно з театру, або з засідань двері мені відчиняли без докорів. Я тільки повідомляла, що „сьогодні прийду пізно з театру, з іменин, з вечірки у товаришки“. І ніхто не втручався до мого життя, ніхто не цікавився звідки прихожу пізно.

Але пізно не часто я поверталася. Раз-два на тиждень. Раз — збори гуртка, другий — театр, то-що. Більш сиділа дома й читала, писала. Конспектувала Спенсера, Гетнера, Рамбо, Минье (це три останні автори про французьку революцію), Белінського, Чернишевського, Писарева, Добролюбова.

Иноді Катря заходила, частіше я до неї. У неї завжди зустрінеш когось з робітничого гуртка на Слободці.

Вона знайомила: товаришка Фрося, товариш Овсій. Катря була протестантка і не додержувалася постанови загальних зборів „Олі“: в середній школі — навчання; робота, політика у вищій школі. Вона впірнула в працю з робітниками. Вчила грамоти, агітувала й мене тягла. Робила це вона дуже конспіративно — і від батьків берегла свою таємницю й від нас, тільки ввесь її зовнішній вигляд змінився: поважна, майже не сміється, очі глибокі-глибокі, і дивиться наче в якийсь незнаний нікому, тільки їй близький світ.

Як на лекції її було щось спитають, вона якось механічно й часто невлучно відповідає та видко мало й цікавиться тим. Видко мало студіює шкільну науку. Тільки лекції з історії було слухає-слухає. Але - ж вона, знаю, багато вчиться — тільки іншого вона вчиться. Або вчиться або десь ходить і пізно вертається.

— Де ти, Катре? тебе ніколи не застанеш.

— Так ти не ходи краще додому до мене... а я буду говорити, що йду до тебе, ато вже так важко дома пояснювати... а я тобі скажу, коли чекатиму тебе тоді й прийдеш.

— Гаразд... але де ти ходиш? І взагалі, що з тобою, Катре? Ти й в гімназії мало буваєш...

— В гімназії! Вистарчить і того. Розумієш — час губити страшно. Стільки роботи навколо й не для себе, як отут у школі, а для живих людей... Знаєш що? тут не розговоришся... Приходь в середу, я неодмінно буду дома, дещо покажу, поговоримо.

*

Показала мені Катря відозву. В горі „пролетарии всех стран, соединяйтесь“, внизу підпис „Киевская организация Р.С. - Д.Р.П.“. І почали ми з Катрею вдвох вчати на Поділ. Розділили великий гурток

та й вели роботу. Я тримтіла, коли кінчала: радість хвилями наповняла мою душу, і я почувала, що роблю саме те, що треба. Як чудесно, коли людина прокидається, коли будиться в ній дух вільний, коли від кожної крихти знання блищать їй очі й яснішає лице... Як тоді сили ростуть, як робота горить!

Але у березні трапилася катастрофа: приходжу додому, старенька, моя мила господиня схвильована: була класна дама, переглядала всі книжки. Чогось шукала. Взяла якийсь папірець, де пісня була. Папірець я знаю: там списано „смело вперед“... але причини всього цього не знаю...

Але на завтра в гімназії довідуюся: Катрю Р. викреслено з журналу, бо її заарештовано...

„Заарештовано“! Це слово ніяк не вкладалося мені в голову; я як у тумані ходжу, але мене покликано до М. І. Мау. Ця суха, з колючими очима, „начальниця“ завжди суворо-офіційно ставилася до „підвладних“ їй школярів. А тепер вона була суворіша, ніж коли будь і болюче колола своїми очима.

— Ваша поведінка жажна. Ви собі дозволили нечувані вчинки. Я викликала вашого батька.

І батько раптом приїхав. З'ясовується, що йому надіслано таку телеграму: „ваше присутствие крайне необходимо“. Він з моменту, як одержав телеграму, не спав, не мав ні хвилини спокою, думаючи, що я тяжко хвора. І я подумала, що я-б мала право сказати Мау; це ваша поведінка жажна, так хвилювати батька. Незже не можна було додати в телеграмі: „дочка здорова“.

Батько перебув тиждень. З'ясувалося всебічно ситуацію. Мене тимчасово залишили в тої самої старенької дами, але з тим, щоб вона мала належний контроль надо мною. Та намагалася т-те Мау, щоб я жила з матір'ю, коли вже зроблено помилку і взято мене з пансіону, де-б я одержала „бездоганне виховання“, і мати мусіла нарешті перейти. Ще намагалася т-те Мау мені в атестаті збавити ноту за „поведінку“, але це вже наш любий учитель В. І. Щербина полагав; він енергійно вступився і не допустив зробити мені такої кривди.

А Катря сиділа на Лук'янівці.

Мати її носила їй їжу, а дома плакала передо мною: „І що ви думаєте? Ви такі безсилі, такі маленькі, що ви думаєте світ перевернути?! Нічого ви не перевернете, а тільки своє здоров'я занепастите: нам такого горя завдаєте. Мовчить... розумієте, Катря мовчить, не хоче й слова мовити, щоб з'ясувати справу; а тоді її звільнили-б.“

Майже те саме говорив і жандармський полковник Катрі на допитах, власне коли її приводили на допит, бо справжнього допиту не було через її уперте мовчання:

— Вы-б нам несколько слов сказали і были-б свободны. Подумайте о вашей бедной матери. Как она ждет вас, а вы не хотите. Ведь всего несколько слов. Кто вам дал прокламации? Кто? Ну-с!

Але Катря мовчала і тримали її довго, щось 7 місяців. Коли звільнили, розповіла мені все детально. Була тоді біла, як крейда, тільки очі горіли.

— Я, Нато, найповніший університет там перейшла. Так, Нато, найкраща школа — тюрма.

Катря трохи відпочила дома й перейшла на нелегальне становище. Вона впірнула цілком в підпільну роботу. Ми мало бачилися.

„Це небезпечно“, — казала Катря. „Тобі треба тепер удержатися на ногах. Ти теж маєш корисну працю (я тоді вела навчання в недільній школі серед робітників), ти маєш звязки з робітниками, це нам надалі придасться. Отже поки що, не будемо бачитися, аж поки я до тебе звернуся. Нам не доводиться потурати своїм особистим почуттям“.

Сльози були нам на очах. „Особисті почуття“ були дуже сильні, але ми їх перемогли. Я ще разів три-чотири бачила потім Катрю, але незабаром їй дано відповідальну роботу на провінції і вона знов потрапила до в'язниці. Довго сиділа й заслабла. Її звільнили. Бліда, змарніла, безсила — це вже була не та Катря, що бадьоро й невтомно поспішала з мітингу на гурток грамоти, а звідти на принципову дискусію. Квола, безсила вона мовчки дивилася й часто-густо кашляла.

Мати її до санаторії повезла, але це не врятувало Катрі. Там вона і вмерла.

*

Скінчивши сьому класу я поїхала на вакації в Гуляй-Поле (Златопіль) до батьків. Тут швидко утворився в нас гурток, де ми почали доповнювати свою освіту українською мовою. У декого знайшлася література (белетристика й брошури) і ми перечитували М. Вовчка, Мирного, Левицького, декламували, заховавшись в далекому кутку гімназійного садка, Шевченка, Щоголева, Руданського, Самійленка. „Вік“, що був у одного гімназиста, мав такий успіх, так ходив по руках, що його довелося в кінці літа завести в палітурки. Гірше стояла справа з розмовою: всі так звикли в школі до російської мови, що, почавши українською, все збивались на російську, особливо безпомічно спинялися в дискусіях на філософські та політичні теми — бракувало слів, термінів. Як буде буржуазний, демократія, матеріалізм, капітал, індивідуум, індуктивний, інтегральний, позитивізм, гедонізм, метафізика, утилітаризм. Як сказати: соціалізувати, диференціювати, асимілювати, об'єктивувати, індивідуалізувати?

Так багато й таких важливих слів немає в українській мові! Але дуже швидко ми розмірковували, що і в російській мові їх немає; а позичено їх з чужих мов... Чому-ж би не позичити їх і до української мови?

Ми з свого таємного кутка в гущавині гімназичного саду виходили в найширший світ.

Мій батько, селянин з походження, що все життя горів змаганням за освіту народу, влаштував нам змогу виступати з виставами в народньому домі. Це було для нас, як рибу у воду пустити. Влаштували концерти, декламували Шевченка, Руданського, виставляли українські п'єси, брали навіть участь у танцях (хоч погордливо одкинули вже були таку несерйозну розвагу), бо танцювали тут не „пошлі інтелігенти“, а танцював той нарід, поруч якого ми хотіли стати, пізнати його, розказати про себе, про соціалізм, про революцію, про нове життя, до якого разом з ним іти. І ми захоплено проводили танок, заходячи при цьому в розмову та дуже часто зразу починаючи й агітувати.

VI

На Пушкінській улиці (тепер Чудновського) в тій затишній її частині, що між Бульваром та Караваївською, на одному з поважних солідних будинків, була вивіска „Пансион А. П. Забелло“.

Широкі сходи, такі - ж з різнокольоровим склом дверей наче запрошували „увійдіть“ так само привітно, як і господиня цього чималенького шумливого юнацького мурашника, добра й гостинна Олександра Платонівна Забіла.

Людина поступова, гуманна, позбавлена вузьких міщанських забобонів, до того тамуючий педагог, О. П. Забіла — не могла зробити з свого пансіону клітки, де в окликах „тене ву друат“, „балансе“, „ретурне“ виховувалися - б тендитні в білих рукавичках панночки „комедиль фо“. Вона не затуляла своєю постаттю та стінами свого пансіону й ширшого світу від зацікавлених о неї своїх пансіонерок. Між иншим це в її кабінеті на столі я знайшла роман Степняка „Андрей Кожухов“ і потай перечитала.

Це-ж я опинилася — після тих ускладнень на кінці минулого року, що так дорого коштували батькові — знов у пансіоні, де батько мене залишив, маючи надію, що спокійно мине тут цей останній рік мого шкільного життя (я мала перейти вже восьму педагогічну класу).

Але мушу сказати, що на ділі цей рік життя кипіло, горіло навколо мене й я в ньому розуміється. Не було в ньому, правда, Катрі, і це мене смутило. Середнешкільні гуртки для самоосвіти, недільна школа для робітників, диспути в Літературно-Артистичному Т-ві, театр Кропивницького й Садовського, десятки нових знайомств, щоденно нові вражіння.

Збори нашого гуртка, що мав в програмі своїх занять літературу та філософію, відбувалися щотижня в суботу. Збиралися на різних мешканнях, а найчастіше в гімназиста Павла С-ва, мати котрого нас дуже гарно завжди приймала. Ця родина була дуже незаможна, працювали всі в родині, діти помагали в хатньому господарстві й жили С-ви в якійсь напівзруйнованій будівлі (на розі Володимирської та Жилианської ул.) з немазаними стінами. Нам дуже подобалася ця дерев'яна немазана хатина і почували ми себе там чудово, значно краще ніж у комфортабельних кабінетах співчутливих адвокатів та лікарів, куди конспірація нас зкидала час від часу.

Я цілком захопилася роботою в недільній школі. В неділю звичайно йшли десь на концерт, на дискусію, але день від 10 до 4 належав недільній школі, тут ми ділилися з слухачами тими знаннями, що їх самі щойно набули в гуртках та з дискусій в залі Літературно-Артистичного Товариства. Тут ми відразу почували, що не марно ми самі вчимося, не для розваги та не для того тільки, щоб бути самим культурними людьми; ми почули, що це значить инших учити, вчити людей, що хоч з книги життя вже навчилися, проте мов у темряві блукають, безпомічні й безпорадні. І ми з усією силою молодого ентузіазму засіли у цій фортеці й завзято та невтомно почали обстрілювати нашого ворога — темряву. Цю роботу ми провадили під крилом дуже культурного й доброго настоятеля, що дав помешкання школи „на благое просвещение русского народа“ і поклався цілком що

до програми на вчительку школи, дозволивши їй запрохати ще двох-трох учительок, в кого душа до цього діла тяглася. Вони почали з малого й дуже скромно: грамота для неписьменних і арифметика; історія, природознавство для сильніших у грамоті. Аж ось одна учителька побачила, що група слухачів вимагає вже більше знання, дають питання з економіки. Запрохала вона студента економіста. Вийшло на добре й інтерес до занять виріс. Коли сказали про нову ситуацію настоятелю, він тільки зауважив: „рекомендується впродовж ізбегать студентів, яко вельми вредномыслящих личностей: лучше в таких случаях девиц приглашать, вообще учительниц; не исключаются и семинаристы“.

Ідучи за такою інструкцією, навчання в школі велося так, що в лекторському складі були на око самі жінки. А студенти-ж, що їх стало вже четверо, як тільки одвідував „батьошка“ школу, сідали між учнів (вони були в штатському) і таким чином зникали з лекторського складу.

Якось стихійно об'явилися в школі науки соціальні, економічні, словом, опріч „грамоти“ народилася й „політграмота“. Інтерес до недільної школи все зростав і тепер уже ми провадили заняття в двох великих кімнатах. Збільшилося учнів та збільшилося й керівників: неначе на бажання настоятеля, двох семінаристів почало брати жваву участь у роботі. О. Михайло справді був вдоволений, коли зайшовши якимось на заняття, побачив вихованців семінарії: „дело доброе, дело доброе“, — і ще менш тримав нас під своїм контролем.

Шевченкове свято, що на нього багато зусиль та роботи поклали всі ми, а надто спричинилися до успіху його наші семінаристи (І. Ц-ко та І. Гавриш), викликало у нашого патрона бажання детальніше ознайомитися з роботою у нашій недільній школі. Щось його, видко, почало непокоїти та й дуже непокоїти, і він почав нас так часто й несподівано одвідувати, що маскувати нашу „політграмоту“ та наших студентів не легко було.

На слухачів наших Шевченкове свято зробило таке глибоке враження, що вони довго не хотіли розходитися; слухаючи біографію Шевченка вони захоплено дивилися на промовця й зітхали. Багато віршів вони самі й декламували. А коли казав вірші один з семінаристів, І. Ц., дуже красномовний оратор взагалі та повний запалу й революційного ентузіазму, багатьом на очах були сльози.

Невеличка перерва після недільної школи, обідали десь всі гуртом (я, товаришка та семінаристи), а тоді йшли до Літ.-Артистичного Товариства. Там ми знаходили ще багато товаришів з нелегальної організації та студентів, з якими мали зв'язок, і до початку вечірки мали нагоду обговорити й дебатовати безліч своїх пекучих питань.

Може дивним здається, як це можна, живучи в пансіоні (хоча-б і під орудою культурної та поступової людини, як О. П. Забіла та проте все-ж у пансіоні, де є хоч мінімум певного режиму, що його вимагала адміністрація державних шкіл) отак цілий день використовувати час на „крамольні“ справи. Може це й дивно, але як це просто й легко було!

Приходила до мене якась знайома дама, начальниця пансіону знайомилася з нею, записувала її адресу, а дама мене забирала до себе

„на цілий день“ і мала мене привести увечері, не пізніше 10-ої години. Іноді можна було, як скажемо, ходилося до театру, — повертатися о 12 год. ночі.

Отже, у мене кілька було знайомих, переважно старші сестри товаришк, що згодилися „приходити по мене“. Вони знали, де я на протязі цілого дня, бачили мене самі або в „Літер. - Артистичному товаристві“ або в театрі, отже, не вагаючись, допомагали мені вихопитися з клітки.

В залі „Літературно - Артистичного товариства“ ми слухали Водозова В. В., Ратнера М. Б., Стешенка І. М., Олександровського Г. В. Один раз нам довелося чути реферата Лесі Українки, що зачитала М. М. Старицька.

В дискусіях брали участь студенти, а іноді й гімназисти. Пригадую собі, особливо палкі дискусії виникали після рефератів Водозова.

На кінці року були підсумки всієї роботи середнєшкільної організації, двічі збирався пленум у гаї за Дніпром: були мітинги з робітниками там таки; були наприкінці й підсумки шкільного навчання, іспити. Ці останні пройшли якось між иншим, багато уваги їм не віддавалося; вся енергія, увесь інтерес скупчувалися на іспитах позашкільних, іспитах життя. Багато нових людей, нових знайомств — кілька робітниць з фабрики панчох та тютюну, кілька складачів з друкарні, свідомих інтересів своєї класи робітників, мали звязок в цей час з нашим гімназичним гуртком і зближення з ними.

VII

Іспити склали за восьму класу не так як за сьому. Не так ретельно, не так напружено; не було того почуття, як тоді, що „за весь курс“. Зокрема я мало цікавилася іспитом, майже що-дня їздила човном з робітничими гуртками — екскурсії, заняття на тім березі провадили, — з семинаристами з нашого гуртка, Петром та Іваном, або й удвох одним із них — Іваном. Отже якось механічно відбувала іспити; мене більш цікавили мої іспити з тої дисципліни, що зветься „агітація й пропаганда“, і я ретельно їм віддавалася, бо на носі вакації і ми мали (я й наш семинарський гурток) поїхати „на провінцію“, робити там революційну роботу. У Петра (що батько його учителював на селі під Вінницею) були звязки в околицях, і нам пощастило знайти собі лекції (а, значить, і матеріяльну базу та підставу, щоб проживати). Я одержала навіть не то лекцію, а „посаду“ „гувернантки“ в домі батальйонного командира у Літині, а значить окрему кімнату і „трьох подрастаючих дочерей“; вимовила собі вільний день на тиждень і двічі на тиждень по 2 години для себе. Іван та Петро теж поселилися в Літині й мали лекції. Коло них небавом утворився гурток молоді, і до них приходили навіть „вільнодумні“ панночки, яких у Літині з його рясними затишними садками, з його патріархальними звичаями все-таки було досить.

Моя ситуація в родині батальйонного командира, в його будинкові остронь міста, де з'являлася тільки аристократія Літинська, була

як на Олімпі; але як цих богів мої принципи давно вже скасували й почали в уяві будувати новий світ, то і тут мене тягло геть від „олімпійців“. Перебувши день, увесь довгий день, у ролі гувернантки (тут мені полегчували справу мої педагогічні нахили, моя любов до дітей), я ввечері поспішала на беріг, де збиралося наше товариство, де нас чекали співи, човни, тихий шепіт сріблястих хвиль та таємничі наради в гаї за рікою.

Семинаристи Р. та Ц. жили в центрі містечка; у своїй хаті зосереджували вони всі молоді, революційно настроєні паростки тихого, добродушно-дрімотного Літину, всі протести вільного духу, всі бунтівничі поривання. „Що власне вам у Літині не подобається?“ — шелестіли сріблясті верби над нашими головами на греблі, коли ми поспішали на волю, на простір.

„Що тихе, сонне місто?“ — повторювали вони наші слова, — „так це й гаразд, що тихо... Що ремісничі робітничі злидні в узеньких кривих брудних заулках та треньки-бреньки ситих паразитів у блискучих палатах?! — Так це в кожному порядному містечку, так і в нас... — Що справник „винтує“ з суддею, а суддя засуджує кожного маленького голодного злодія, не чіпаючи великого хабарника — справника, то це так, але де інакше?... Де інакше? прошу, скажіть! — шелестіли сріблясте гілля... — Що тут на родючій землі, під гарячим сонцем, голодують ті, що їх руки ненастанно в роботі, що їх руки з землі рай для неробів утворюють, а ледарі байдики б'ють, п'ють портвейни та тикають на похилену спину бідака — в той час як „Право людини“ Руссо каже, що всі люди рівні, усі народилися на одній землі, під одним сонцем, усі мають однакове право на наслідки праці і всі мають повинність працювати... Але чи не на всім світі так? І чому-ж саме в нас мало-б бути інакше? Чому? Чому — докірливо шамотять сріблясто-зелені верби.

Чому в нас у Літині? Та й невже-ж наш Літин — вам не подобається?

Подобався дуже нам Літин, його зелені замріяні околиці, запашний подих його садків, тільки мешканців його сонних хтілося збудити. Наші дзвінки дужі голоси, що лунали вечорами від річки, від околиць до осередку містечка, будили дрімотного обивателя; він лаявся, перевертався на інший бік і пробував знов заснути. Але доводилося йому трохи згодом іти відчиняти двері своєму синові або дочці, що з нашого гурту поверталися, і він знов лаявся, вставав і хоч насуплено, хоч сердито, але питався: і що там таке потрібно, що вештаєтеся потемки?

А у ранці іноді й вислухував те „потрібне“, вислухував розмови дітей своїх, що в душі їх новий світогляд сходив.

Коли дощ, то доводилося не на човні, а пересиджувати вечори у Р. та Ц.

У просторій кімнаті, де на стінах Шевченко, і Маркс, і Горкий, тихо тоді; поважно тихо, хоч людно. Читають „Капітал“. Читають і пояснюють. Це вже студії, це „вечірня школа“.

Инколи по-під віконням майне голова жінки — це господиня: вона „інтересується“, та й потім в таємній тиші її кімнати точиться така розмова:

— Так таки ежедневно. Пелагея Потаповна?

— Ежедневно, еженощно, благодетель Поликарп Иванович. Не стала бы выдумывать. А говорю по совести. Как значит вам по вашему полицейскому состоянию неукоснительно знать надоть...

Про ці балачки нам докладає — племінник Пелагеї Потаповни, тихий, а розумний хлопчина, років 14, Петрусь. І ми мусіли бути обережні; довелося припинити зібрання в кімнаті семинаристів, а користуватися лише човном. Та за-пізно прийшли до обережності. Уже справник зацікавився новими приїзджими та новими ідеями й майже щоденно шептався „надзиратель“ з Пелагеєю Потаповною. І ось раптом Петрусь упередив нас, що готується „облава“.

*

Коні скакали, як скажені, немов дияволи женуть. Ми оглядаємося раз у раз... хоч як зважити на розум — хто там буде доганяти нас? як доганяти? Ми в'їхали під намет дерев, женемо гаєм, і хто бачить нас, так це місяць, що теж прудко, немов тікає, чимчикує від хмарки до хмарки.

Од'їхали далеко верстов 20; коні спинилися, спочивають. Ми думаємо поїхати до Петра (він саме на три дні поїхав додому) його оповістити. Він тут постійно перебуває й може йому пощастить налагодити зв'язок з Літином. А самі потім до Києва. Вакації уже закінчуються, і в Києві нас чекає робота. З'їдуться всі, у кого зв'язки, і поринемо глибше в підпілля.

„Але що там зараз у Літині робиться?“

„Мабуть ще трус провадять“.

Коні смикнули і знов скажений галоп. Щоб не вилетіти, тримаюся за руку Івана. Він другою рукою обняв, тримає мене й говорить, говорить. І моя душа відповідає так само: „так, ми безперечно далі підемо разом, підемо укупі... Так, ми незмінні товариші на життя й на смерть. Так, ми своє життя покладемо на визволення пригноблених, на знищення неправди. Так, ми вдвох, ми вдвох...“

Коні скачуть, летять, як скажені. Мчить, тікає місяць поміж хмарок мінливих. Ми вдвох уже мовчимо. Тільки руки таємничу розмову своєю далі провадять: Так і далі вдвох... все вдвох... і вкупі життя відамо.

„Так удвох... Так, все укупі“...

Коні мчать. Думки-мрії летять, місяць здоганяють.

VIII

„Отречемся от старого мира, отряхнем его прах с наших ног“... Ми це твердо пам'ятали і проводили в життя.

Не у родині, не з родиною, а в комуні нове життя творити. Ми революціонери не тільки боротися за нове майбутнє маємо, але й зараз, тепер, своє особисте життя будувати по новому.

І ось я оселилася „в комуні“. Було в нас 2 хаті й майже ніякої обстанови, в одній чоловіки, в другій жінки: я, Женья, товаришка з гуртка й Паша (робітниця). Спали на складних полотняних ліжках,

іли те, що по черзі кожна варила на машинці (звичайно одну страву), читали, вчилися й вечорами ходили на конспіративні збори. Кожен, хто не мав де ночувати, міг іти в комуну; іноді напаковувалося більш десятка людей.

Тут тісніше знайомилися, єдналися в гуртки.

Одного разу величезний переляк виник; винуватець його Густав Шпет, котрому цього ми довго не могли забути.

Однієї ночі (години о 2-ій) саме ми поснули [а ночувало в комуні двоє таких товаришок, що дома не ночували, чекаючи арешту], а й Женя прокидається від тупотіння чобіт в коритарі.

Чую, просто до наших дверей хтось...

— Тук, тук, тук...

— Хто там? — затримуючи хвилювання, питаю я.

— „Іменем закону отворите“ — гуде впевнений бас.

І знов: тук, тук, тук...

Женя, мов обпечена, хапає нелегальну літературу і шпурляє за вікно в сад: за вікно-ж вилазять і дві нелегальні товаришки, добре що низько. Я гукаю до дверей: зараз одягнемось.

Але вже ніхто не стукотить у двері; уже кроки віддаляються.

Це так пожартував, на підпитку, Г. Шпет.

Члени нашої комуні часто відвідували „кабінет зубного лікаря“ на Подолі. Ця вивіска „зубной врач А. М. Гурович, прием от 10 — 12, 6 — 9 веч.“ маскувала вчашання до помешкання Гуровичів численних товаришів, переважно членів або кандидатів до членів Р.С. - Д.Р.П. На око здавалося, що Гурович мала силу пацієнтів.

Тут відбувалися наради Подільської групи есдеків, наради представників Комітету з нами співчуваючими, майбутніми членами; тут давалося різні доручення, тут відбувалися засідання з делегатами інших груп Київських та позамісцевих. Багато я бачила тут людей, переважно робітників т. званої вищої кваліфікації, складалачів друкарні то-що, та дрібних ремісників Подолу. Тут утворився гурток, що я мала його вчити письма й політграмоти і вже почала. А сама в той час одвідувала ще й такий гурток, де я свою освіту поповнювала, це власне гурток, що повстав із середнешкільного.

Раптом урзалися мої заняття в обох гуртках і то в такий наглий спосіб. Пам'ятаю, я сиділа коло столу в „Комуні“ і „гризла“ Паульсена. Мені доручено було написати реферата на тему: „Паульсен, його життя, та його теорія“.

Вбігає Паша й таємниче до мене й до Жені (більш нікого не було): знаєте, провокатор, провокатор у Гуровичів...

Далі подробиці.

Провокатор... Це той, що влезить у довір'я, знайомиться з усім та всіма, а потім зраджує... Як же тоді жити, як працювати, коли можливе таке страхіння.

— Як? ще дужче з'єднатися, ще завзятіше боротися, — гукнув І., що теж дуже часто бував у „кабінеті зубного лікаря“, що був найактивнішим у цій групі. — А поки що зникнути й готуватися тарарахнути серед обивательського болота блискавицею та громами. Я от засяду за Куно Фішера поки.

Я перегорнула сторінки Паульсена.

— Ну й я сижу... то що? Ну я знатиму ще одну розумну людину, знатиму її думки... ну, мені проясниться ще більше в голові. Добре. Для мене це дуже добре... але кому від того легше, кому краще стане? Це я все для себе, для себе. А хто-ж тоді для тих, хто зовсім темний, хто упосліджений.— І хто така я, коли я тільки для себе?!

— Ви експансивно, а зовсім не логічно мислите, юна революціонерко,— сказав І. і всміхнувся так, що я собі засміялася, покинула Паульсена й пересіла ближче до І.

— Якраз ми всі й ви для них, для тих, хто в злиднях та темноті, але тому в нас і не повинно бути темноти в голові...

— І якраз тому ми маємо весь час серед них бути. Словом, я їду, їду на село, раптом додала я і схопила з стозу листа.— Ось...

В листі товаришка моя шкільна, донька священика повідомляла, що вчительки й досі немає в школі на цукроварні й пропонувала мені, може я маю охоту... „Маю охоту“... Я давно мрію про школу, де я вчитиму дітей вже так, щоб вийшли свідомі всього, де я дорослим читатиму...

Отже я, їду, їду...

Провожали мене Іван та Женя.

Женя цілувала та шептала: „от тобі маєш... несподівано“. І зажурено дивився в очі: „я вже не знаю, як я без тебе... Ну, але як тут закипить робота я тебе викличу“.

Зустрічали мене на станції моя шкільна товаришка та сторожика школи. У школі мене зустріли голі стіни та непереможний гомін дитячих голосів.

— Ш-ша, цитьте! Ось задасть вам нова вчителька. У тебе, Грицьку, ще не загоїлося вухо від старої...

— О, ця молодша, буде дужче битися, подужає краще.

Набилися в подвір'я й молодичі та чоловіки (саме гудок на цукроварні перерву оголосив).

— Нова вчителька.

— Щупленька яка! Чи й вправиться з нашими архаровцями?!

*

На порозі двох хат (три групи в двох хатах) стояла з ранку до полудня й вела за своїм словом напружену дитячу увагу й направляла жадібні знання дитячі голівки до роботи. Тихо було під час занять: ні гомону, ні пустошів. І веселий хор голосів і радісні ігри на „перемінках“.

— То це вже ви їх „без обіду“ не лишаєте,— скептично хитала головою сторожика. Я затримувала часом дітей, що не вправилися з роботою, але насамперед давала їм їсти, а тоді допомагала виконати завдання.

— Нащо? Нащо „без обіду“? — Хіба голодна дитина краще науку второпає?

Сторожика хвилюю збентежена, а тоді авторитетно:

„Ато наша Настасія Павловна—було без обіду й на гречку і сікли по суботах... Все як помагається...“

Ну, отже я не робила все „як помагається“. Більш того,— я робила те, що не помагається. Недільні читання й розмова з робітниками

(батьками моїх школярів) — це не дуже подобалося „власням“. Батьюшка морщився, наблюдатель єпархіяльний крутив головою (школа була при цукроварні й коштами адміністрації, але чомусь „блюли“ її, окрім директорського ока, ще й єпархіяльний „наблюдатель“), а стара „попечительница (директор був нежонатий і „попечение“ що до школи покладене було на матір його) дуже ретельно розглядала мене в лъорнетку. „Такая молоденькая и уже такие опасные идеи“ — говорила вона про мене в своєму товаристві, і моя товаришка, дочка священика, що бувала в тому товаристві, переказала мені це. Мені - ж у вічі вона говорила самі компліменти що до моїх методів виховання та навчання — школу вона відвідувала старанно.

— „Удивительно, что вы так с ними справляетесь без линейки: это делает вам честь, это так гуманно. Хотя знаете... *parlez-vous français? Avec ces paysans on ne peut pas si tendre, il faut avoir un gros bâton, je vous assure*¹⁾).

Я не погодилася з такими авторитетними думками високо авторитетної попечительші. А вона вже поволі переставала бувати на моїх заняттях, так шкільних як і позашкільних, видно, все з'ясувала собі. І ми себе вільніше почували — моя аудиторія й я. Зашкарублі, мозолясті руки старанно виводили а, б, в, захоплено бородаті обличчя з книги вичитували — це була грамота. А вже як була „політграмота“ (це я так сама собі називала наші читання й мої пояснення), то годинами не зводили очей, не рухалися.

І вже як кінець, то всі разом:

— Да, це ловко, а ми й не знали.

— Ось воно що! Тепер все ясно!

І як воно так: щоб ото — все знати?..

— Наука, брат... Тепер хоч діти наші знатимуть...

Виходили всі гуртом на ганок. Тут і школярі-діти підчікували своїх батьків, сковзалися, спускалися на grindжолах з горки.

— Живіш, живіш... он темно вже, а завтра рано гудок заспіває... — А я - б іще сидів... На ту неділю, ви - б пораніш, — це до мене. Прощання й жарти, і ще довго голоси чути, аж поки не зникли в низьких хатках під горою, побіч якої в снігах білих дрімив чорний димар цукроварні. Я стояла й дивилася. Сніги, сніги... поринуло в них, заснуло село. І спить воно вже так довгі віки. Встане, попрацює коло землі, коло заліза, та знов спить. А мозок його, а сила його духовна цілком безпробудно спить.

Сніги, сніги. А а за ними в долині татахкає, гуде залізний кінь — залізний потяг: там рух, там не сплять. А тут сніги й сон... чорнозем і сон... чорна праця в темряві й сон...

¹⁾ Ви розмовляєте французькою мовою. З цими хлопами неможливо так м'яко, треба мати товстого дрючка, я вас запевняю.

ЙОГАНЕС БЕХЕР *

ДО РОСІЇ

Кров наша прагне
Злитися з кров'ю твоєю.
Наші співи —
Дзвенітимуть в унісон з твоїми.
Наші руки —
Сплетуться з руками твоїми.
Наші серця
І ваші серця
Полум'ям спільним палають:
Ціла повідь червона вогню...

Запашні степи твої
Хвилями перекочуються до нас.
Наші гори
До вас, мандруючи, ідуть
На заході
Райн виходить із берегів
І міліярдами хвиль блискучих
Вітає Каспійське море.
Сонце Німеччини,
Сонце Росії:
Ви водозбори безмірного саява!
Стільки тепла
Ви розсипаєте,
Що аж земля палає.
Бурі Німеччини,
Бурі Росії:
Над землею зняли ви
Ураган світовий.
Під подувом вашим моря сколихнулись,
Закипіли глибини,
Мур світовий затремтів.
Племена Німеччини!
Народи Росії!
Простягніть один одному руки,
Сплетіння залізне
Створить!

* Дві нижче наведені поезії взято з книжки „Труп на троні“, що її конфіскував був німецький уряд, кинувши поета до в'язниці.

60 мільйонів серць
 Дзвенять назустріч
 150 мільйонам:
 Гей, народи колоній,
 Азіє,
 Африко,
 Слухайте пісню,
 Що співають серця!
 Пролетарі Франції,
 Робітники Англії!
 О голоси,
 Мільйони голосів:
 Співайте, співайте!
 Америко!
 Одягнена в панцир крицевий,

Оплутана дротами електричними:
 Мільйонний хор твоїх робітників
 Гуде і співає
 Разом з нами:
 Світло, кров і метал
 Співають.

О, як ми тепер зариваємось
 У нетра лісів!
 Немов морями неозорйми,
 Ми пливемо розлогими ланами.
 Землю відкрито удруге.
 Щастя цілого світу, —
 До нього ми прагнем.

СЛОВО КАЛІКИ

Бурі залізні
 Чотири роки
 Гули над землею.
 Вогняними плямами
 Небо взялось.
 Мов з твані вимішані,
 Ми тулились по траншеях.
 Настала зима...
 На бівуаках
 Якось кинули до багаття
 Закрижанілу,
 Відірвану руку, —
 Замість сучка!

Ропи із трупів
 Булькотіла в гранатових лійках.
 Знаряд, розірвавшись,
 Закинув корову
 Аж у саме верховіття дерева.
 З галузки на галузку
 Звисали кишки,
 Мов цяцьки на ялині різдвяній.

Лейтенант полонених
 По черзі
 Розстрілював.
 Дарма що були вони хлопці
 Такі самі, як ми:
 Запаршивілі,
 Роз'їдені вошами.
 І що рази, коли я чув,

Як хропе лейтенант,
 Мене так і кортіло:
 „Всади йому кулю...”

Так чи инакше помреш:
 Мов ту худобу
 Нас загання
 В огонь
 Цей живолуп.
 Товариші,
 Хто справжній нам ворог?
 Той, що жере котлети,
 П'є вино
 Та ковтає сметанку...
 Чи, може, той
 Нещасний французький салдат,
 Сербський селянин
 Та голодний кацап!?
 Часто,
 Коли забивав я ворога,
 Мені здавалось,
 Що я втикаю багнета
 У власне обличчя.

Одна рука,
 Одна нога,
 Між ними тулуб,
 А в горі — голова:
 Ось усе, що від мене лишилось.
 Я кручу катеринку:
 „Райнські дівчата
 П'ють райнське вино...”

Всю ту сволоту,
Що розкошує
По будуарах,
Кабінетах,
Борделях,
Отелях.
Ресторанах,
Кав'ярнях,
Палацах,
— Всіх би гуртом
Загнати у шахти!

У рудні,
У темні копальні:
Хай там попрацюють
12 годин на день,
Як багнетами нас
До праці змушали.
12 годин
При штучному світлі,
12 годин
У штучнім повітрі,
12 годин
У чорному бруді,
Лазячи рачки,

Так що й забудеш
Про те, що ти людина...
На цій єдиній нозі
Я теж прикульгаю,
Коли лави злидарів,
З пролетарських кварталів,
Ви знов повстанете,
Коли на штурм підете.
Вулиці заскригочуть,
Зариплять віконниці,
Затанцюють гранати...
Заспіває тоді моя кров!
І цією рукою,
Єдиною рукою
Схоплю я рушницю,
Одною рукою набиватиму,
Одною рукою цілятиму,
Одною рукою стрелятиму...

Тоді,
Коли замає вгорі червоний прапор,
Тоді,
Коли червоний салют
Гримне по над майданами...

Переклав *Осв. Бургардт*

Ф. ТАРАН

Блакитний (Еланський) Василь Михайлович

Шаленим бігом мчать події, вимагаючи від нас, сучасників і учасників, великих катаклічних революційних зрушень, нелюдських зусиль, щоб не втратити темпу, не згубити перспективи, не опинитися на позиціях назадняцтва. Цей біг революційних подій, після закінчення нечувано-жорстокої боротьби за перемогу соціалістичної революції, з переходом до творчої роботи вимагає всі сили, всю енергію до рештки віддати справі соціалістичного будівництва, що його з нечуваними самопожертвою та ентузіазмом почали робітничо-селянські маси радянських республік. Цей біг переможний, цей крок твердий, будівничий не дає змоги хоч на хвилинку зупинитися, повернути очі, щоб оглянути шлях минулий, щоб охопити й критично оцінити всі перипетії боротьби. Це виконують вичерпуюче інші. А нам доводиться в щоденній роботі-боротьбі, в добу схематичного накреслення планів, перспектив, з тої чи іншої нагоди, вилущувати основне, що вимальовується сьогодні лише, як тенденції.

А потреба цього конечна. Особливо нині, в добу підняття основної маси, основного фактора нашої економіки — кілька-мільйонного масиву індивідуальних селянських господарств взагалі, а значить і тої частини їх, що міцними куркульськими корінцями врунюються в землю й рівнобіжно з народженням і розвитком соціалістичних елементів нашого господарства відновляють старі ворожі нам тенденції. Боротьба цих двох початків — соціалістичного й капіталістичного — на економічному фронті буде переростати в боротьбу політичну.

Чи реальні ці тенденції та їх перехрещення в сучасних соціально-політичних умовах України? Досвід минулої боротьби за соціалістичну радянську Україну, що відбувалася в специфічних умовах і затяглася, як рівняти з іншими частинами радянського Союзу, на роки й роки, уже сам від себе свідчить, що в період економічного відродження на основі НЕП'у Україна, цей найголовніший упор радянського Союзу на Заході, вагітна великими несподіванками. Досвід широкого переходу до співробітництва з радянською владою та комуністичною партією розбитих в процесі революційної боротьби соціалістичних та інтелігентських угруповань, саме після XII з'їзду партії, теж змушує нас уважно слідкувати за соціально-політичними паростками на основі широкого розвитку активності всіх соціальних груп. Ми були свідками, як, починаючи од більш-менш оформлених групових виступів української інтелігенції аж до окремих, навіть "автокефалістів", „визнавалося“ радвладу в писаних і неписаних своєрідних деклараціях, де лейтмотивом було: XII з'їзд переломив мій (наш) світогляд, XII з'їзд партії, визнавши „хибною“ позицію партії

в національній справі, приводить і мене (нас) до співробітництва з радянською владою на фронті, головню, культурно-освітньому, на фронті національного усвідомлення українського народу. Отже думка про творення національної, а не інтернаціональної соціалістичної України в національних формах це — другий вододіл, що ми маємо в тенденції і що буде більш міцніти на основі економічного зросту неповсько-куркульської стихії, на основі зросту активності соціальних груп цієї стихії.

— Отже, сучасна соціально-економічна обстановка України, особливо в зв'язку ще й з спеціальною суто-українською обставиною, як процес широкої українізації, що переводиться значною мірою не нашими комуністичними руками, — ставить (і буде ставити) знов питання: чи соціалістична Україна — УСРР, чи просто Україна, що є синонімом буржуазної. Носієм ідей останньої є і буде стара генерація колись соціалістичної української інтелігенції, що звикла думати старими торованими стежками. Ці ідеї вона пробує і пробуватиме прищеплювати молодій генерації, що не знала національного гніту царського уряду, що часом і з нашої вини не знає перипетій боротьби за соціальне, а з ним і національне визволення українського народу.

Нині ми вступили в смугу жорстокої боротьби за молоде покоління, за нову генерацію інтелігенції і боротьба ця в тих чи інших формах і буде саме стояти в площині: робітничо-селянська соціалістична Україна, чи Україна дрібно-буржуазна, Україна націоналістична, обмежена.

Останнє 25-тиріччя, яке характеризувалося нечуванним зростом міцї й сили фінансового капіталу, що дійшов до останнього стану свого розвитку — імперіялізму, в корені змінило старі розуміння, старе ставлення і національної справи. Коли в середині минулого століття ми бачили в Європі творення буржуазних держав в рамках національних, коли лозунгом того часу було „кожна нація — держава, вся нація одна держава“ (Манціні), то останні 25 років уже ставили розв'язання національної справи в иншу площину. Імперіялізм, що висунув на чолі світового господарства (а значить і політики) обмежену групу велетнів — фінансових концернів — зрушив, зруйнував кордони державно-національні, зрушив всі попередні розуміння співвідношення між нацією та державою. Маргарінова „самостійність“ дрібних держав, народів, маргарінове „самовизначення“ буржуазних країн, що ми були й є його свідками, особливо після закінчення імперіялістичної війни, після низки поверсальських угод, викрили це з надзвичайною яскравістю. „Самовизначені“ буржуазні республіки в дійсності повернулися в справжні колонії, що експлуатуються від монополістів концернів в нечуваний спосіб. Лише безнадійний ідіот або свідомий шахрай може заздрити на „самостійність“ сучасної Польщі, Латвії, Естонії, Чехо-Словаччини та інших „самостійних“ республік, що постали після Версаля. Лише безнадійний йолоп, що не розуміє сути доби імперіялізму, може ще покладати надії на Комітети національних меншостей при Лізі Націй, які справді є бруталною гешефтмахерською крамничкою в руках владарів сучасної Європи. Доба імперіялізму саме й характеризується тим, що, прикриваючись вивісками національно-вільних народів, група велетнів імперіялістів веде

нечувано brutальне грабування слабших фінансово-залежних країн. Найяскравішим прикладом цього сьогодні є фактичне повернення в рабство колись могутньої імперіалістичної, з блискучим виробничим апаратом, держави, якою була Німеччина. Поставлена на коліна в боротьбі, в пень стерта, як військова сила, Німеччина, одержавши мільярди закордонних кредитів, має лише вивіску самостійности, а насправжки вона є слухняною зброєю в руках всесвітніх фінансових концернів. Її державні мужі змушені плазувати біля ніг морганівських агентів. Так виглядає, за сучасних умов розвитку фінансового капіталу, буржуазна самостійність колись могутньої імперіалістичної держави. А самостійність Польщі, Латвії, Австрії та інших Чехо-Словаччин в тисячу разів менше ще за цю.

Цього не хотять розуміти виходні з того світу, тоб-то з другого Інтернаціоналу, рештки так зв. соціалістичної інтелігенції, і то особливо колись поневолених країн, що їх економічно-промисловий розвиток через різні причини був затриманий на цілі століття. Прокинувшись в добу імперіалістичного поділу світу, що zarazом стає й часом підняття промисловости колись одсталих територій, а з ними й народів, ці виходні з того світу, для яких завжди історія лише повторюється, пробують тепер, в абсолютно иншу добу, підносити застарілі гасла: „світ повинен бути поділений на стільки-ж держав, на скільки націй розпадається людство. Хай кожна нація буде державою, кожна держава національним організмом“ (Блюнчі). Це ми бачили протягом цілої історії боротьби УСРР із УНР. Усі творці УНР з так званої соціалістичної частини її, не за страх, а за совість повторювали старі заїзжені ідеї початку першої половини XIX століття, не розуміючи нових обставин, нових умов.

Та воно й зрозуміло. Економічно-відсталу колоніальну Україну, після революції 17 року, відроджувати почали головню так зв. соціалістичні партії (за відсутністю старих буржуазних), і логіка боротьби поволі повернула їх в найлютіших реакціонерів. До цього доходили всі соціалістичні партії II-го Інтернаціоналу, бо саме-ж на цьому, на національному питанні, і крахнув II-й Інтернаціонал. Ще на Інзбрукському Партейтагу австрійської соціалдемократії, в зв'язку з постановкою справи чеською секцією про роботу національно-пригніченої чеської соціал-демократії, питання було сформульовано так: „чи мусить чеська соціал-демократія бути крайнім лівим крилом чеської нації, чи вона повинна бути чеським загоном інтернаціонального пролетаріату“. Досвід боротьби між УНР та УСРР довів, що керівники першої не за страх, а за совість виконували роллю справжніх національних буржуазних політиків, забувши про інтернаціональні соціальні проблеми. Логіка-ж імперіалістичної доби дужча за них — що-разу за вивіскою УНР вона ставила пику закордонного імперіалізму, чи то німецького, чи французького, чи якогось иншого.

Але-ж, як то кажуть, певні умови народжують і певні тенденції. Поруч соціалістичних елементів в нашій господарстві відживають нині й елементи капіталістичні, а за ними йде і відродження дрібно-буржуазних угруповань з їх буржуазними прагненнями. І знов повстає, спочатку в прихованих формах, боротьба між соціалістичною радянською Україною та Україною буржуазною, неповсько-куркулівською.

Чи бути Україні вільною в Союзі соціалістичних радянських республік, що дає всі передумови розвитку, в тому числі і задоволення національних вимог робітничо-селянських мас, виховання їх в національних формах, в дусі ленінізму, комунізму, чи під брехливою покришкою буржуазної самостійності бути колонією імперіалізму. Іншого вибору немає, не дано. Такі нині, повторюємо, ще приховано, але вже починають окреслюватися дві тенденції.

Конкретні факти життя викривають це. Прикладом цьому може служити відгук на смерть Блакитного В. М. Ундовського „Діла“, що безперечно одбиває заповітні думки не лише дрібно-міщанської галицької інтелігенції, а й думки частини наших, велико-українських дрібно-міщанських кол, що відроджуються на дріжджах НЕП-и, на дріжджах нашої-ж політики в національній справі. Це заповітні думки всіх, що пробують нашу радянську українізацію штовхати в бік уенерівсько-гетьманської петлюризациї, тоб-то на рейки буржуазної націоналістичної самостійної України. Ось що пише передовик „Діла“ В. М.— у статті, присвяченій смерті тов. Блакитного („Діло“ 18 грудня 25 року): „ми цінімо в Блакитному те, що, будучи членом національної партії, він все-ж таки був перш за все визначним і впливовим українським громадянином і діячем, що працював найбільше для України та для її культури“.

Отже, немудрий передовик з „Діла“ (та й не тільки він) цінить в Блакитному не зміст його роботи, а лише форму. Цінить в Блакитному, „що він був перш за все впливовим українським громадянином і діячем“. Особливо-ж він підкреслює, що, мовляв, Блакитний працював для України (якої?) та її культури. Бачимо, отже, як намагаються одного з видатніших, найзапекліших ворогів націоналістичного дрібно-міщанського самостійницького кодла затагти в це-ж кодло, благо він умер і не запротестує проти такого „способу“. А цей „спосіб“ не просто собі дотримування добрих звичаїв—говорити про померлого, навіть ворога, лише добре (а що приємніше, як іти за труною ворога?). Робиться це в атмосфері такої оцінки нашої революції:

„Російська революція наближається поволі до свого закінчення, то є—в своїм коловім розгоні наближається до тої точки, з котрої вийшла, до того господарського, суспільного й політичного строю, за для якого вибухла—до демократично-буржуазійного строю“¹⁾.

А коли-ж так, коли ми йдемо до „демократично-буржуазійного строю“, то тут не зайво буде затагти в свою „кумпанію“ і... „видатного українського діяча“ Блакитного В. М.

І це в той час, коли вся історія діяльності та життя Блакитного, роки його свідомої роботи революціонера свідчать якраз проти цього. І це в той час, як тов. Блакитний, що почав боротьбу на національному ґрунті і в першій хвилі революції викинув гасло для себе у віршу. „Тобі, Україно моя, мій перший подих і подих останній“, потім на практиці тяжкої боротьби трансформував цю невизначну Україну в Україну соціалістичну, в Україну радянську, робітничо-селянську, в Україну, як частину Союзу радянських соціалістичних республік. Досвід боротьби, революційної роботи саме Блакитного стає чи не

1) Юліян Бачинський: Большевицька революція і Українці, ст. 23.

найяскравішим фактом повільної, але певної еволюції найкращої частини соціалістичної інтелігенції, що в огні революції загартувала себе, як інтернаціональну, комуністичну. Життя та діяльність Блакитного це — явище, що вивчення його дасть велику науку для молоді робітничо-селянської сучасної інтелігенції, яку нині намагаються стягнути в болото невиразної назовні, але цілком зрозумілої по суті „України“ залишки старої та старшої, колишньої соціалістичної та напівсоціалістичної інтелігенції в різних журналах та журнальчиках, лекціях та семінарах, ті, — хто в першу добу боротьби робив це одверто, а тепер пробує це робити в наших таки радянських ВУЗ'ах, прикриваючись часом і радянськими гаслами. Історія життя та діяльності Блакитного нехай і буде прикладом і попередженням нашій молодій робітничо-селянській інтелігенції, що йде нас заступити в будівництві соціалістичної радянської України, як частини великого Союзу Соціалістичних республік.

*

Блакитний (Еланський Василь Михайлович) народився 1892 р. в селі Козлі на Чернігівщині в попівській родині. Бідне село, — бідні й прибутки попівські. Руга, що давали козельчани своєму попові, не перевищувала з десятин. Семи років лишився Еланський Василь сиротою по смерті батька й жив при матері. Злидні ще настирливіше почали заглядати в родину Еланських.

Розумна, ніжна мати все-ж з останнього тяглася, щоб дати дітям, а їх було четверо, бодай сяку-таку освіти. Попівський стан до певної міри тут допоміг, бо дітям „духовного стану“ давалося на казньонний кошт змогу вчитися по духовній лінії. Закінчивши школу сільську (церковно-приходську), Василь Еланський вступив у Чернігівську бурсу, а потім — у семінарію.

Тогочасні умови — після 1905 року, — коли подих революції охопив усі трудящі маси, головню-ж бідняцькі сільські, революціонізували здебільшого й сільську інтелігенцію. Рухливий, вразливий Василь Еланський з перших кроків свого свідомого життя з головою поринув у різні гуртки — юнацькі підпільні групи самоосвіти. Знаючи всю підноготну брехні та блюзнірства попівського, Василю Еланському було надто тяжко залишатись в лабетах попівських настрів, попівських звичок, попівського оточення. Лише конечність змушувала його коритись, але постійно він шкандибав, він, попович, саме в справах свого релігійно-духовного виховання. Зате він був організатором і душею всіх своєрідних „бунтів“ поповичів, що відбувалися в старших класах бурси, а потім семінарії. Надзвичайно здібна його натура рятувала його не один раз при чергових викидках після ліквідації семінарських бунтів. В надто скрутний стан попав Василь Еланський після одного бешкету-бунту, коли в семінарії Чернігівській за його безпосередньою участю побито чернігівського архієпископа. Лише як найкращому знавцеві літератури, історії та інших надто обтяжених гуманітарних наук, пощастило Василю Еланському не бути вишхнутим з вовчим пашпортом із семінарії.

Умови нужденного життя рано змусили Василя Еланського шукати заробітків. Класичним видом їх завжди були (та мабуть ще й будуть) приватні лекції.

Задушлива ультра-класична програма тогочасних шкіл взагалі, а попівських зокрема, уже сама собою змушувала тогочасну молодь шукати відповідей на найпекучіші життєві питання шляхом організації самоосвітніх гуртків. В глухій провінції, якою в той час був і Чернігів, буйно квітнула кашенківщина, донцовщина, понятенківщина та інша ультра-націоналістична українська стихія. Національна романтика та виховання „свідомих“ українців — це були гасла тогочасних юнацьких організацій, розкиданих по цілій Україні. Впливи зародків майбутніх партій (а оформлених самостійних партій Україна, особливо периферія, майже до самої революції 17 року не знала) були заслабі. Всі були згодні на справах національного порядку. Тим густішою була атмосфера специфічного українства в Чернігові, де жив тоді один з владарів української думки, старий Шраг. Отже захоплення національним питанням від перших кроків свідомого життя й самоосвіти Василя Еланського було основним. Та справи соціальні перед Василем Еланським, що свою роботу самоосвітню пробував зв'язувати із роботою серед селянства, вимагали певної відповіді, штовхали до читання і соціалістичної літератури. Тут українською мовою задовольнити себе він не міг, а це штовхнуло його до зв'язку з гуртком російської соціал-демократії (потім більшовиків), на чолі якого стояли Селюк, С. Соколова, а потім Коцюбинський Юрко та Приймаков). Так, під двома впливами, зростає, як свідомий революціонер, Василь Еланський. Від 1911 року Василя Еланського начальство взяло вже на замітку, і він, як неблагонадійний, береться під догляд поліції.

Інтелектуальний зріст Василя Еланського чим раз більше приходив в конфлікт зі шкільною обстановкою, бо вже свідомий юнак ні в якому разі не планував свого майбутнього на попівській роботі, справжній зміст якої він уже добре розумів. Добившись посвідки про закінчення чотирьох клас семінарії (а це була справа дуже нелегка, з його постійними непорозуміннями з законом божим, за що двічі залишався на другий рік), Василь Еланський кидає чорний шлях попівства, щоб стати потім на червоний шлях революції.

З духовної семінарії він вступає до Київського Комерційного Інституту, що був єдиною вищою школою, куди приймали семінарів та інших „другосортних“ абітурієнтів. Нова обстановка вже світської школи, широкі самодіяльні та самоосвітні студентські гуртки зразу-ж з головою втягли в себе непосидючого, рухливого, ініціативного, активного Василя Еланського. Більш він займався справами громадсько-політичними, ані-ж наукою своєю. Тут у Києві він уперше определяється і пристає до студентської організації УПСР.

Надходила війна, а з нею й евакуація Київського Комерційного Інституту до Саратова. Невеличкий Саратов, куди евакуовано вищі школи Києва, не міг дати студентству типа Василя Еланського засобів до життя. Матеріальна незабезпеченість змушує Василя Еланського кинути інститут і їхати знову до Чернігова. Тут він стає організатором шкільних юнацьких спілок. Зв'язується щільніше з есерівською

організацією в Києві, що з 15 року почала видавати підпільний часопис „Боротьба“. Поширюючи цей орган та його гасла, Василь Еланський зростає на керівника соціалістичної юнацької спілки, яка вела за собою молодь проти старогромадянських угодівських елементів, що не за страх, а за совість допомагали царатові в імперіалістичній війні. Ця свідома боротьба з старогромадянами одшліфовувала підпільну юнацьку молодь, як пораженців.

*

17 рік застає Василя Еланського в Чернігові керівником уже численної соціалістичної юнацької спілки, членом гуртка УПСР та членом різних національно-культурних установ, як „Просвіта“, „Громадський хор“, що були прикриттям та джерелом матеріальних ресурсів для нелегальної роботи.

Засоби до життя в цей час В. Еланський добуває тим самим репетиторством, роботою в бібліотеці та архіві, та ще технічною роботою біля „Чернігівської земської газети“, як коректор та технічний секретар.

Після лютневої революції 1917 року, Василь Еланський увесь віддається справі революції, як член виконкому Чернігівської губ. ради робітничих депутатів, голова губерніяльного комітету УПСР, член губернської ради селянських депутатів. Не зважаючи на свою належність до УПСР, з перших кроків революції він тримає контакт з лівими фракціями ради: більшовиками проти меншовиків і російських есерів, проводячи одночасно розкладову роботу серед вірного керенщині гарнізону під гаслами національного та соціально-революційного максималізму.

В цей час відбувається кристалізація самої УПСР, що відбула два з'їзди і поруч з УСД стала на чолі національно-визвольного руху, а потім і розпочала боротьбу за національну владу.

Перші кроки на цьому напрямку в умовах, коли до партії стихійно полізли десятки тисяч сумнівних елементів, уже дали в партії УПСР першу розколину — позначилося ліве крило партії, що потім скристалізувалося на третьому з'їзді УПСР, як ліва його частина, — „Лівобережці“ на чолі з Михайліченком, Блакитним, Шумським, Заливчим, що і були введені до складу ЦК (Блакитний — як кандидат). 1917 року від ради робітничих депутатів Чернігова Блакитного (з цього часу він уже відомий під цим прізвищем) вибрано на Київську окружну нараду за спільним списком більшовиків і УПСР. В кінці літа 1917-го року Чернігівська рада робітничих депутатів приймає постанову скликати всеукраїнський з'їзд рад; висувається гасло передачі влади радам. Всупереч партійній лінії, Блакитний бере участь в підготуванні з'їзду, як представник „української фракції“, виступаючи з більшовиками. По скінченні цієї наради знов працює в Чернігові. На грудневий з'їзд рад 1917 року проходить від ради робітничих і селянських депутатів уже за чистим списком УПСР, не блокуючись з більшовиками після твердої лінії ЦК. На установчі збори за партійним списком УПСР, з наказу ЦК, кандидатура Блакитного здійснюється „за більшовизм“, не вважаючи на те, що Блакитний

весь час був головою губерської організації УПСР. На грудневий всеукраїнський з'їзд рад Блакитний поїхав з мандатом від ради робітничих і салдатеських депутатів, при чому ЦК УПСР проводить його та Л. Ковальова (представників лівої частини ЦК) до президії, зобов'язавши їх в порядку партійної дисципліни триматися партійних директив. Відомо, що це був підмахлюваний Центральною Радою з'їзд, скерований проти наростання українського Жовтня, проти більшовиків. Тогочасний Головний Комітет більшовиків у Києві був ослаблений для того, щоб протистояти націоналістичній центрально-радській стихії. На з'їзді більшовики були в меншості і після протесту в справі махловки з'їзду покинули цей з'їзд і виїхали до Харкова, де, як відомо, був організований ЦИКУКУ на чолі з представником лівих УСДРП Медвідьовим.

Блакитного після з'їзду залишають уже в Києві на технічній роботі в ЦК, щоб таким чином ізолювати його од масової роботи. Займаючи в ЦК УПСР ліве крило, Блакитний обстоює мир з радянською Росією, перевибори Центральної Ради та заведення радянського ладу на Україні. Разом з Одоевським, за посередництва лівого російського есера Качинського, бере участь в переговорах лівиці ЦК УПСР з представником Ради народних комісарів радянської Росії по телеграфу, за що й заарештовано цілу лівицю.

Блакитний випадково втікає від арешту і провадить революційно-пропагаторську роботу в українських полках за негайний виступ проти Центральної Ради. Повстання арсенальців, а потім прихід до Києва Муравйова, що в своєму наказі проголосив війну всьому українському, як представник „далького севера“, викликає двохсторонню націоналістичну бурю, що кінчилася кривавими подіями, забиттям видатних революціонерів, як Бочковський, Зарудний, Пугач та інші, що сами почали уже боротьбу проти Центральної зради, як тоді звали Центральну Раду. Блакитного теж кілька разів арештовують, і лише випадок зберігає його од розстрілу.

Це одштовхнуло тодішню лівицю ЦК УПСР од ближчих зв'язків з Муравйовим, а значить і більшовиками. Але все-ж це спинило їх роботи по розвалу самої УПСР. Блакитний, виступаючи в полках за негайний виступ проти Центральної Ради та Генерального Секретаріату, через правницю ЦК УПСР добивається визволення арештованих своїх однодумців з лівиці—тов. Шумського та інших.

При втечі Центральної Ради з Києва, Блакитний лишається в ньому і працює на радянській роботі, як член Київської Ради. Тодішня співпраця на радянській роботі лівиці ЦК УПСР з більшовиками будувалася на опозиції лівиці УПСР до більшовиків, головню на національному моменті. Опертя соціалістичної революції на Україні на її внутрішні сили (в протигагу Муравйовському „мы пришли с далекого севера“, чим на радість шовіністичної Центральної Ради виправдувалось „окупанство“ радянської влади на Україні)—ось постулат, приймаючи який і для переведення якого лівиця УПСР лишилася з відходом радянської влади та поверненням Центральної Ради за допомогою німців до Києва.

З поворотом ЦК УПСР лівиця його, на чолі з Михайличенком, Блакитним, Шумським, почала готуватися до скликання конференції

лівобережців - інтернаціоналістів, що мала визначити дальші організаційні форми та ідеологічну платформу нової уже по суті групування, що в своїй роботі спиралася на неможливість частину українського селянства. Та більшість з ЦК УПСР, на чолі з Ковалевським та іншими, усунула з керівничої роботи в ЦК всю лівицю, в тому числі і з газети, та перекинула на технічну роботу. Центральний комітет УПСР прийняв пропозицію члена ЦК Салтана віддати Блакитного, як зрадника України, під коронний суд. Але цьому перешкодив наступ гетьманської реакції, що за допомогою німців ішла до встановлення чорносотенної влади на Україні через голови безталанних Голубовичів, Ковалевських, Грушевських.

В момент гетьманського перевороту, користуючись панікою ЦК, Блакитний з Михайличенком захоплюють у свої руки газету „Боротьбу“ і видають бойовий № з гаслами соціалістичної революції. Цей № вийшов уже за гетьманщини і ширили його уже представники лівої частини УПСР. З гаслами соціалістичної революції ліва частина УПСР і пішла в підпілля. На третій день після приходу гетьманщини Блакитний та Михайличенко були арештовані і посаджені до Лук'янівської в'язниці.

*

Після трьох місяців Лук'янівки Блакитний та Михайличенко виходять на волю. За ці три місяці відбувається процес остаточної кристалізації лівої частини УПСР, що навчена досвідом зрадництва правиці ЦК, повела підготовчу роботу до чергового четвертого з'їзду УПСР, який відбувся в травні 18 року в Пушій Водиці біля Києва.

Зім'ята гетьманським чоботом правиця УПСР, що в особі Голубовича проторувала доріженьку до приходу німців та гетьмана, на цьому з'їзді була дезавуїрована лівою частиною Центрального Комітету, що захопила до своїх рук ініціативу, одержала більшість місць у Центральному Комітеті і, не запросивши на засідання ЦК праву меншість його, ухвалила розпустити УПСР з її сотнями тисяч членів партії. Так ліквідовано одну з величезних перешкод в боротьбі за соціальне, а значить і національне визволення українських трудящих мас. Після цього розгону партії, щоб не дати змоги членам ЦК з правиці знову використати стару марку УПСР, лівиця почала організацію нової партії, що все таки звалася УПСР.

З виходом із в'язниці Блакитного, його кооптується до складу нового ЦК УПСР, що до своєї назви додали ще назву „боротьбистів“, бо останній № „Боротьби“, виданий перед гетьманщиною за участю Блакитного та Михайличенка, з гаслами соціалістичної революції, був надто популярний і сама назва „Боротьби“ та „боротьбистів“ стала вже широко розафішованою, головню в селянських масах. Новий Центральний Комітет всіх своїх членів послав емісарами у різні закутки України добирати та формувати нову партію, а також вести підпольно-організаційну роботу, готувати повстання проти гетьмансько-німецької реакції.

Блакитний спочатку їде до Одеси, де налагоджує видання тижневика „Боротьба“, а також видає низку революційних відоzw та брошур. Після Одеси він по черзі працює в Києві, Харкові й Полтаві.

Повстанче-селянський рух по цілій Україні день від дня дужчав. Слабе керівництво підпольних організацій більшовиків змушувало нову партію взяти на себе провід та консолідацію повстанчого селянського руху. В наслідок бачимо, як на початку осені 1918 року ЦК боротьбистів організує Всеукр. Центрревком. Основними засадами Всеукрревкому було: 1. Українська Соціалістична Федеративна Республіка Рад Сел. і Робітн. депутатів у спілці з соціаліст. республіками, в тому числі і з Совітською Росією; 2. Організація Українського Робітничо-Селянського Уряду (Ради Народніх Комісарів України) на з'їзді Рад Селянсько-Робітнич. і Салдат. депутатів; 3. Боротьба з буржуазією, буржуазно-національною владою й взагалі з великою контр-революцією і т. д. Як член Всеукраїнського, Блакитний був командирований для керування повстанчим рухом на Полтавщині. Майже одночасно з виступом директоріанців на чолі з Балбачаном в Харкові, було піднято повстання проти гетьмана та німців у Полтаві з гаслом УСРР та Радянської влади. Блакитний виставляється на чолі міжпартійного Губревкому, що в нього входили представники всіх радянських партій. Півтора дні існувала радянська влада після повстання в Полтаві, доки не підійшли балбачанівці і не розбили повстанче-радянські загони, що не мали часу реорганізуватися після підпілля. Ревком у цілому був заарештований. Але хуткий підхід радянського війська ліквідує балбачанівщину на Лівобережжі, Блакитний звільняється з в'язниці, короткий час працює у Харкові, а потім знов переїздить до Києва — тодішньої столиці УСРР.

*

В період другої УСРР починаються вже переговори між боротьбистами та організаціями КП(б)У про організоване злиття. У березні 1919 року на третьому з'їзді КП(б)У, що відбувався паралельно з партійним з'їздом боротьбистів у Харкові, ця справа стояла на всю широчінь. Київський обласний комітет КП(б)У перед цим уже вів переговори про це організоване злиття, мотивуючи його тим, що „об'єднання всіх радянських груп навколо комуністів збільшить організаційні сили робітничої революції, а, значить, до певної міри полегчить процес радянського будівництва, зробивши його більше безболізним“. Київський Губком КП(б)У увів навіть до колегії київських „Вістей“ представника боротьбистів. В цьому процесі боротьби за злиття двох революційних загонів видатну роль відіграв сам Блакитний. Ще перед протигетьманським повстанням, як уповноважений ЦК для зв'язку з іншими радянськими партіями, вів Блакитний переговори з представниками Київського Крайкомітету КП(б)У (т. т. С. Соколовським, Тарногородським, а потім тов. Бубновим) про об'єднання революційної акції, а потім і об'єднання партій.

Але третій з'їзд КП(б)У, після доповіді тов. Яковлева, ухвалив злиття не переводити, але ввести в уряд представників боротьбистів, що виявили себе підчас боротьби з гетьманщиною та директорією як справжні революціонери, що вели за собою значні кадри селянські, головню незаможницькі. Цим до речі ще наносилося певного удару російським лівим есерам, що пробували на Україні розвинути свою акцію.

Особливо активно почали притягатися сили боротьбистів до радянської роботи після повстання Григор'єва, коли партія боротьбистів вся мобілізувалася для боротьби з григор'євщиною, чим іще раз наочно широко заманіфестувала своє революційне обличчя. Десять членів ЦВК УСРР, обрані на з'їзді Рад, широко були використовувані на радянській роботі, в Раді Народніх Комісарів, ЦВК'у України та ин. Блакитний у цей час, як член ЦВК, працює на радянській роботі та веде партійну роботу у боротьбистів, як член ЦК, редактор „Боротьби“, керівник літературного відділу ЦК УПСР (комуністів), що прибрала таку назву на своєму 5-1 з'їзді партії весною 1919 року.

*

Насувалася денікинщина. Свідомі робітничо-селянські маси, що йшли почасті за УПСР (комуністами) та УСДРП (незалежними), на своїх плечах переконавшись, підчас гетьманської реакції та директорії, до чого веде розбіжність та партійна гризня, особливо в часи підпілля, в часи неорганізованих локальних повстань, рішуче вимагали об'єднання. І ми бачимо, як після розколу незалежників (після того, як партія незалежників пішла у повстання проти радянської влади), одколюється ліва частина, що хутко йде до гасел комунізму. Ці дві групи—УПСР (комуністи) та ліві незалежники—перед самим денікинським підпіллям, де у липні 1919 р., об'єднуються в одну партію, що прибрала собі назву Української Комуністичної Партії боротьбистів. Обирається новий Центральний Комітет з представників обох партій і нова партія на ходу готується до тяжкого денікинського підпілля.

Блакитний, Шумський та Михайличенко входять до складу підпільної трійки, що мала керувати цілою підпільною роботою УКП боротьбистів. Блакитного зобов'язано видавати підпільну літературу та вести зв'язки з іншими підпільними партіями, перебуваючи в самому Києві. Завдяки чорній провокації та й слабій обережності, контр-розвідка денікинська натрапляє на сліди підпільної роботи боротьбистів, арештовує Михайличенка та інших, провадить з ними нечувану розправу, підхоплює в свої руки зв'язки та явки. Змушений втікати після невдалого збройного повстання, що організовував у Києві Центральний революційний штаб, Блакитний перекидається на правобережжя в гущу селянську, в партизанський повстанчий рух, як його керівник і організатор.

Історик¹⁾ української революції так характеризує роботу боротьбистів підчас денікинського підпілля: „Правобережжя, особливо Волинь та Поділля, в особі боротьбистів підчас денікинщини мало добре організовану партію, що постачала літературу та підпільних робітників на цілий район“. Після кількох невдалих операцій штаб повстанчих загонів, де був Блакитний, погромило денікинське військо, що в цей час одкочувалось уже від Києва. Втікаючи, Блакитний лучив на Білоцерківщину, вже очищену од денікинських банд. З виходом з підпілля, Блакитний повертає в Київ, де в цей час уже працював ЦК боротьбистів.

¹⁾ М. Равіч-Черкаський — Історія КП(б)У.

В Києві Блакитний знов редагує орган ЦК боротьбистів „Боротьбу“, видає літературу.

Вже набувши певного революційного досвіду, звязавшись з частиною робітництва, ЦК УКП боротьбистів повів переговори з Комінтерном про прийняття партії боротьбистів, як члена Комінтерна. Блакитного разом з іншими членами ЦК Боротьбистів делегується у Москву на переговори з Комінтерном в справі цього прийому. Переконавшись там у безплідності та безцільності цих переговорів, бо Комінтерн ніяк не міг дозволити існування двох комуністичних партій, а значить і двох осередків революції на Україні, Блакитний повертає на Україну до Харкова, де разом з Шумським та Гриньком закладають Лівобережне Бюро ЦК боротьбистів, що почало хутким темпом роботу об'єднання боротьбистів з КП(б)У.

*

Це об'єднання відбулося на четвертій конференції КП(б)У та на другому з'їзді боротьбистів в березні 1920 р.

Незастоїтські маси селянські та кадри соціалістичної інтелігенції, що зросли та загартувались в огні років революційної боротьби та підпільної тяжкої роботи, з кожним місяцем, з кожним кроком відчували абсолютну свою слабкість без міцної єдино-послідовної організаційної класової бази, якою може бути лише пролетаріат. Спроби його організації після виходу з підпілля, спроби втягнення до партії боротьбистів пролетарської маси в умовах колосального підпаду промисловості, в умовах „декласированія“ і самого пролетаріату та ще на гаслах опозиції, що її все-ж як рацію існування підкреслювали боротьбисти, давали негативні наслідки. В той час, поруч боролася міцна, пролетарська партія КП(б)У, що мала революційні традиції та звязки в робітничій класі України бодай і чужонаціонального складу, мови та культури. Уже в повітрі в той час носилися майбутні нові бої за соціалістичну радянську Україну, що її підняти своїми силами, що її організувати своїми засобами партія боротьбистів не змогла-б. І це вона зрозуміла. От чому боротьбисти без жодних умов пішли на ліквідацію своєї партії, на влиття її в КП(б)У, що й відбулося на 4-й конференції КП(б)У. Видатну роль в цьому історичному факті консолідації комуністичних сил української революції відіграв Блакитний, що вітає від боротьбистів конференцію КП(б)У. Блакитного обирається до складу центрального комітету компартії України і призначається завідателем відділу роботи на селі та редактором „Селянської Бідноти“.

Але в цей час розвиваються військові події на польському фронті. Поляки, за допомогою петлюрівщини та зради галицьких загонів, проривають фронт червоного війська. Центральний комітет та ЦВК України командують Блакитного та Фелікса Кона на Правобережжя для організації захисту (а потім евакуації) Києва.

Працюючи при Реввійськраді 12 армії, що після відступу з Києва розташувалася на лівому березі Дніпра, головно по Чернігівщині, Блакитний веде широку роботу організації незаможництва та с.-г. робітництва, наймитства. Ці нові організації з перших таки кроків

дали позитивні наслідки, розплутуючи на селі, в найглухіших закутках, махінації Петлюри, що в той час розкинув широкую сітку своїх повстанкомів та ревкомчиків, а то просто своїх агентів, особливо в запіллі Червоної армії.

Протягом кількох тижнів друкарня-потяг 12-ої армії друкує 15 листівок і в сотнях тисяч поширює по цілому Лівобережжі та Правобережжі в запіллі вже поляків та петлюрівців. В цих листівках змальовується справжню суть „самостійництва“ Петлюри, що прийшов за допомогою польсько-шляхетських багнетів. Цієї пропагаторсько-агітаційної роботи вимагала не лише територія безпосередніх військових подій. Задушлива націоналістична атмосфера як реакція на початок переведення в життя „продразверстки“, поширилась у всеукраїнському масштабі. Націоналістична українська інтелігенція, вчувши близькість своєї дрібно-міщанської стихії, що перла на чолі з Петлюрою на Україну, широко використовувала невдоволення селянства, головним чином куркульства, плановою продразверсткою радянської влади і організовувала його навколо самостійницьких петлюрівських гасел „незалежної УНР“.

Для розбиття цієї брехливої кампанії, для поширення і усвідомлення найширших робітничо-селянських мас в справжніх гаслах Радянської влади мовою українського народу, мовою українською, треба було розвинути величезну агітпропагаторську роботу у всеукраїнському масштабі. Для цього відкликається, не зважаючи на всі протести тов. Кона та Реввійськради 12-ої армії, Блакитного і призначається на Голову Колегії Державного Видавництва, що в той час відіграло значіння цілого Наркомату агітації та пропаганди. Потім Блакитного-ж призначається редактором „Вістей“ ЦВК України (потім ВУЦВК).

Тяжке і мало вдячне було це завдання організувати друковану агітпропроботу за тих умов. Не казати вже про колосальну скруту матеріальну, т. з. об'єктивні умови, як брак паперу, неналагодженість поліграфії (бо Харків-же ніколи не був поліграфічним центром), Блакитному, як керівникові цілої агітпропагаторської роботи на Україні друкованим словом, довелося зустріти шалений опір із боку націоналістичної української стихії. Вже не будемо говорити про якесь творче культурне оточення, що без нього не може дихати жодне видання, цього не було. Українська передреволюційна та післяреволюційна журналістика вся наголо виїхала за кордон, емігрувала, а коли що й залишилось на Вкраїні, то сумлінно саботувало кожен крок українського радянського слова друкованого. Працювати в радянській українській пресі вважалося тоді за найганебнішу зраду „національної справи“ „неньки-України“. І про те все, Блакитний, з наказу партії та Радвлади, широко поставив і видання агітаційної брошури у Держвидаві, і почав видавати „Вісти ВУЦВК“ в десятках тисяч тиражу.

На неможливій бібулі або цукровому папері виходили „Вісти ВУЦВК“ та брошури Держвидаву, що їх з великими труднощами можна було читати. Але роля їх була надзвичайна. Кожен закуток, одержуючи ці шматки бібули, з них довідувався про справжні наміри радянської влади, про її заходи, про її роботу, чим розбивалося

плітки базарні, що плавом пливли з усіх хуторів та хуторців куркульських, од банд та бандичок, які вели свою криваву перекличку з одного краю України до другого. Крім роботи в Держвидаві та „Вістях“, Блакитний працює в ЦК у від. робселі та в ЦВК, як член його. 20 року Блакитного обрали делегатом від України на другий Конгрес Комінтерну.

*

Прийшов 21-й голодний рік. Нечувана господарча криза, як наслідок війни, ще потроєна лихоліттям голоду, удесятирила труднощі роботи партії та радянської влади. Тогочасне становище газети було просто неймовірне. Ось що писав заступник редактора „Вістей“ тов. Христовий про стан газети секретареві ВУДВК'у.

„Штату постійних співробітників редакція не має, через віщо „Вісти“ не можуть задовольняти вимог в освітленні політично-державного життя, а значить і читача.

„Вісти“ не мають жодного репортера, що унеможливує справу навіть технічного обслуговування комісаріятів та інформування робітничо-селянських мас про роботу уряду; тираж газети офіційно вважається, як десятитисячний, в той час як за відсутністю та перебоями у подачі електрики є можливість друкувати лише 2 тис. примірників. Часом доводиться друкувати руками. В таких випадках тираж сягає не більше 500—800 примірників“...

Бачучи таку нечувану кризу з газетою, ЦКП(б)У ухвалює постанову, якою доручає Блакитному, звільнивши його від усіх інших робіт, поставити газету „Вісти“—„як центральну, велику, добре поставлену газету радянсько-партійного типу“.

Почалася тяжка, марудна робота будови отої добре поставленої великої газети. Цілий 21-й рік власне йшла боротьба за регулярний вихід сякої-такої газети, бо на перешкоді були матеріальні умови того часу з отим цукровим папером (та й його часто бракувало), з відсутністю електрики та й з голодними та холодними робітниками. Уже нормальний вихід газети був героїзмом. Робітники друкарні, одержуючи по 1/2 фунта (і то не що-дня) замість хліба—мамаліги, не дуже охочі були, не вважаючи на всю свою пролетарську свідомість, до складання газети. Вони радше кидали свої верстатки та втікали на села, заробляючи якою-небудь роботою шматок насущного, або поверталися просто у міщочників. І щоб підняти дух, щоб виконати наказ партії про вихід газети, Блакитний ішов і брався сам за верстатку і сам набирав рядки, а за ним бралися до роботи й робітники й газета виходила. Ще більші труднощі матеріальні спали на голову газети з переходом до самооплати.

Роз'ярена націоналістична стихія українська, інтелігентська та службова, ігнорувала українську радянську газету, як газету зрадницьку, яничарську. А російська чиновницька інтелігенція з такою-ж ворожістю відносилася до української, за її термінологією „петлюрівської“,—газети.

Бачучи кризу, що крім всіх інших причин було ще показником і слабкої кваліфікації самої газети (газета була неінтересна своїм

змістом), Блакитний поставив справу про поліпшення якості самої газети.

Першою спробою довідатися, чого хоче читач, до чого він прагне, — була організація на початку 22-го року двохтижневика сатири „Червоний Перець“, що дав потім газеті такого читабельного літспівробітника, як Остап Вишня. Брак журналістичних сил взагалі Блакитний поповняв шляхом самоексплуатації. В цей саме час він починає майже у кожному номері, крім передової статті, писати ще й фельетони у віршах, сатири, епіграми і т. п. Своїм співробітникам він 21-го року в кінці присвятив таке:

Василь сидить і пише, пише...
 (Ша — тихше)
 Передовицю, чи щось інше,
 У прозі... віршем...
 Він на замовлення чи з
 примусу
 Напише верстви й кілометри,
 Але за зміст уже не гнівайтесь:
 Вважать за творчість слова — корчі,
 Набори звуків
 — Усе однеєнє, що барометр
 Покласти хворому під руку...

*

Отже, Блакитний бачив, що власних своїх сил замало, що треба готувати за всяку ціну нові кадри радянських українських літераторів, журналістів. І він з усім блакитинським запалом та еланівським чуттям поринув у організацію молодих літераторських сил, що мали стати справжніми творцями нової робітничо-селянської радянської літератури, бути водночас і газетними робітниками. Ми бачимо, як він бере участь в організації пролетписьменників, шукаючи організаційних форм та ідейного змісту їхній роботі. Шукання цих форм привело його до організації пролетарських письменників „Гарт“, що за безпосереднім керівництвом Блакитного зібрав навколо себе усі кращі революційні письменницькі українські сили, остаточно закріпившись на позиціях радянського будівництва, на позиціях творення робітничо-селянської радянської культури. Для виховання та організації цих молодих паростків радянської культури Блакитний організовує при газеті „Вісти“ спеціальний культурницький додаток „Література, Наука й Мистецтво“, де веде й теоретичну підготовку і практичну роботу письменників, літераторів, поетів. Для кристалізації їх та скерування творчої уваги своєї письменницької організації, Блакитний штовхає „Гарт“ на шлях роботи серед робітничої аудиторії в робітничих клубах. Та нова організація не обмежується лише на творенні пролетарської літератури. І інші галузі мистецтва, як сценічне, образотворче, нарешті вокальне, — всі вони вкладаються

в організаційні схеми Блакитного, всі вони організують свої „гарті“, або організації близькі своїми напрямами, до загальної лінії „гарту“.

Цей гартянський обруч широко-громадських форм на фронті творення робітничо-селянської радянської культури, це одна з найбільших заслуг Блакитного перед робітничо-селянськими масами України.

„Гартянський“ громадський колектив, що купчився навколо газети „Вісти“ та навколо літературного додатку до газети, створив уже ту творчу атмосферу, що дала змогу дійсно ставати газеті читабельною, цікавою. Але лише на цих письменницьких, здебільшого інтелігентських колах, не можна було будувати перспективи великої щоденної радянської газети. Треба було крім цього культурного обруча створити навколо газети широкий робітничо-селянський обруч співробітників та читачів з самих таки робітників та селян. Таку форму російські центральні газети уже мали. Такою формою є робселькорія. І Блакитний на всю широчінь поставив цю справу в „Вістях ВУЦВК“. Спочатку дописами з місць більш-менш кваліфікованих дописувачів, як П. Лісовий та В. Чучма, газета поволі почала просуватись та читатись чим раз нижче та нижче. За цими уже кваліфікованими дописами потяглися відгуки з місць, зав'язалися перші ниточки українського сількорства. З великою радістю зустрічав Блакитний появу перших справжніх сількорів із самих глибин села, із самого прикорня селянської дійсності.

За допомогою виступів „Гарту“ на фабриках та заводах почали приходити до редакції і активісти робітники, робкори, що потім, день від дня, збільшуючись у своєму числі, завойовували і для себе почесне місце у „Вістях ВУЦВК“. Так під керівництвом Блакитного „Вісти“ зростали, дійсно, у велику щоденну, добре поставлену і вже читабельну газету.

Переломним роком в житті газети слід уважати 24-й рік, коли газета завоювала собі і читача і широкий кадр співробітників і почала зростати в тиражі.

До 25-го року зріст газети вимагав і кращого, ширшого літературного керівництва, головним чином уже теоретичного, на літературно-мистецькому фронті. Це змусило редакцію, уважаючи на вимоги часу, подвоїти свій літературний додаток, надавши йому і побутового напрямку для виявлення та висвітлення низових процесів культурно-побутових, що відбуваються в широких робітничо-селянських масах. Блакитний перетворює додаток ЛНМ в К. і П.

Але й цього вже було замало. Пройшовши підготовчі класи через Гарт, Плуг та різні інші літгуртки, нова робітничо-селянська генерація інтелігенції вимагала уже свого журналу. Це, як ніхто, розумів Блакитний і, не зважаючи на всі труднощі матеріально-технічного порядку (ота гомонська поліграфія), організував двохтижневик „Всесвіт“, що швидко здобув собі і популярність і читацькі маси.

Поруч з цією часом марудною, нудною, буденною, чорною роботою Блакитний знаходив час і для творчої літературної роботи. Його числом невелика кількість поезій, оповідань, — це чи не найкращі зразки першої доби, перших кроків радянської української літератури.

*

Все це — і літературна робота, і культурницькі плани радянзації мистецтва, громадсько-культурна робота, все це звязувалось з основною ідеєю, ідеєю боротьби за зміцнення робітничо-селянської соціалістичної України, все це у Блакитного входило в обсяг радянського будівництва. Кинутий на цей важливий фронт волею партії, Блакитний кожен крок свій, кожную свою думку здійснював, маючи на увазі саме інтерес зміцнення партії, зміцнення радянської влади.

Як член ЦВК Союзу та член ВУЦВК'у, Блакитний активно брав участь у всіх ділянках радянського життя. Він, як редактор органу уряду, завжди бувши в курсі справ, чутливо озивався на кожную нову думку, на кожне нове слово. Не минало жодної сесії ВУЦВК'у, а потім і ЦВК СРСР, де-б Блакитний, як державний муж, не брав участі у розв'язанні пекучих проблем, що стояли перед радянською державою, перед радянською владою.

Блакитний, як борець за соціалістичну революцію, як будівник радянської держави, блискуче знав і роль партії у цьому будівництві. Він, як член компартії, однаково поважно ставився до виконання своїх партійних обов'язків, бувши на чільному місці члена ЦК, і так само поважно виконував і прості, але важкі обов'язки і рядового члена компартії. Він завжди був дисциплінованим, витриманим комуністом, ленінцем.

*

Вихований в революційному оточенні, в боротьбі, — Блакитний знав ціну дружбі, знав ціну товариським відносинам. Хто з нас, кому доводилося зустрічатися, а тим паче працювати і жити з Блакитним, не знав, на собі не відчув цієї прекрасної риси Василя? Хто з нас, з його безпосередніх співробітників, не знав його, як справжнього товариша, що однаково ставився до всіх, без уваги на те, які з ким були в нього формальні стосунки. Блакитного, — ми його просто звали Василем, — всі знали, як одного з небагатьох, у кого завжди можна було зустріти справжній щирый товариський відгук на кожную свою невдачу, на кожне своє нерозуміння того чи іншого явища. Помешкання Василя, це-ж було якесь прихилище усім, кого доля радянського — партійного, ато й просто робітника закидала в Харків. Помешкання Блакитного ніколи не знало засувів, ніколи не знало замків.

Ця надзвичайно яскрава риса Блакитного широко була відома серед товаришів. До нього, як до Блакитного, і як до редактора, і як до літератора, збиралися в редакції всі, хто мав якесь діло (ато й без діла), часом перешкоджаючи його важливій і відповідальній роботі. І ніколи (це можна категорично сказати) ніхто не чув од Блакитного якоїсь прикrostи, слова гнівного чи жорстокого офіційного, чиновницького, начальницького слова. Це знала широко й периферія, молодь робітничо-селянська. Пише приміром до Блакитного — із села Д. Л. повіту на Полтавщині юнак (зараз визначний робітник — комсомолец):

„Маючи тягу до літературної пролетарської творчості і не маючи змоги дійти до мети в глухому закутку України —

селі Д. до Вас, як до пролетарського письменника — редактора, звертаюсь з щирим проханням допомогти вийти із цього становища, шляхом викликання мене в Харків в одну із редакцій, або літературних осередків на посаду співробітника, де обіцяю покласти всю енергію на користь комуністичної праці і літератури. Я гадаю, що ви впізнаєте пориви селянина юнака і прийдете йому на допомогу... Чекаю задоволенняючої відповіді!..“.

Одержуючи такі, часом наївні, але завжди довірливі, щирі листи (а їх Блакитний одержував з усіх глухих закутків України сотні!), не залишав він їх без відповіді, не залишав нові памолодки майбутніх будівників робітничо-селянської культури. Кожен з них мав од Блакитного товариську пораду, мав щире слово товариське і мав реальну допомогу чи то порадою, чи й матеріальну. Це, крім усього іншого, робило його, завдяки його особливим властивостям уважної, чутливої людини, одним із справжніх керівників робітничо-селянської радянської молоді.

Блакитний це — найпопулярніший з українських товаришів комуністів серед комсомолу. І то не дарма. Він завжди був по-молодечому радісний, він у найтяжчі часи був з молодняком, даючи йому відповіді на пекучі питання, на непорозуміння, на теоретичне нерозуміння перспективи в тяжкі часи і для партії і для Радвлади. Відомо, що молоді, яка не пройшла певної теоретичної школи, часом не сила аналізувати обстановку, не сила бачити ясну перспективу, особливо в часи поворотів комуністичної партії, і тому вона іноді падає духом. Тоді вона вимагає до себе надзвичайно великої уважності, і то уважності, що не спиралася-б на голий авторитет, керівництва не на основі методи психологічного примусу, схилення голови перед авторитетами, а вимагає товариської, щирої своєрідної методи, підходу, дискусії. В таких випадках роля Блакитного, з його спеціальними особливими рисами характеру, як партійця та політичного керманіча, була особлива. В цьому відношенні своїм характером, своїми підходами до молоді робітничо-селянської, до її організованої частини — комсомолу, Блакитний мав щось спільне з тов. Бухариним, що особливо близько уміє підійти й зрозуміти болючі місця комсомолу і дати практичні вказівки, і то не наказами, а показами, не суворим „обліченням“ хиб, ухилив комсомольських, а живим висвітленням, бадьорим кликанням та малюванням перспектив перед молодшими, ще незрілими в політичних справах юнаками. Хто з нас, партійців чи комсомольців, кому доводилося стикатись з Блакитним на роботі, особливо 21 року, підчас голоду, нечуваної руїни, не переконався цього. Партія повертала до нової економічної політики, і навіть у серцях загартованих і в практичних боях, і в теорії товаришів, відчувалась певна настороженість до нового повороту партії. Це в десятки разів бурхливіше і енергійніше відчувалось в лавах комуністичної молоді. Тоді Блакитний, скрізь буваючи, головню на зборах комсомолії, завжди ніс туди думки Ленінові і, викладаючи їх по-своєму, по-блакитинському, вносив ясність у молоді гарячі комсомольські голови. Це йому вдавалось, бо молодь — то була найулюбленіша аудиторія Блакитного.

*

Працюючи в межах Радянських Республік, Блакитний завжди чуливо ставився до справ міжнародного комуністичного руху. До цього спонукала його робота, як редактора центрального органу уряду УСРР. Але він і сам, маючи видатний політичний темперамент, завжди цікавився і озивався на кожен міжнародний подію, на кожен крок комуністичного поступу, на кожен поразку міжнародного пролетаріату.

Але усвідомлений найбільше в подробицях робітничого, пролетарського та національно-революційного руху українського народу, розсипаного, розпорошеного по різних закутках світу, Блакитний і віддавав більше уваги комуністичному вихованню та зростові українських трудящих мас поза кордонами Радянських Республік. Ім'я Блакитного широко відоме серед робітничо-селянських мас Західної України та Америки.

Багато з молодих комуністів сучасної, вже міцної, загартованої комуністичної партії Західної України вважали тов. Василя за свого вчителя, одного з тих, що його революційна робота, його вплив привели до комуністичної партії Західної України. Короткі, блискучі відгуки Блакитного на визвольні змагання трудящих мас, що опинилися під окупацією Польщі та Румунії, тисячами листівок поширювалися і читалися з ентузіазмом робітничо-селянськими масами в глибокому підпіллі пансько-боярської окупації. Іще тепер ми живо собі пригадуємо одну таку листівку „Чувш батьку?“, передруковану в десятках тисяч примірників з „Вістей“ після одної з інтерпеляцій в справі захисту робітників і селян Західної України од знущання польських панів, що була подана на одній із сесій ВУЦВК. З окремими товаришами з КПЗУ, з видатнішими керівниками національно-революційного руху Підкарпаття Блакитний завжди мав звязки і на письмі і через живих людей.

Американські товариші теж завжди були звязані з Блакитним. І то не тільки через газетну роботу (час від часу Блакитний надсилав свої статті, кореспонденції до „Укр. Щод. Вістей“ та до „Ук. Роб. Вістей“). Кожен товариш з Америки, навідуючись на Вкраїну, вважав за свій обов'язок побачитись із тов. Василем, розказати йому про українську секцію комуністів Америки й вислухати його думки про роботу комуністичних гуртків у Сполучених Штатах, що з такими неймовірними труднощами переживають національні рямці на шляху до створення єдиної комуністичної партії Америки. В цьому відношенні досвід Блакитного, як одного з активних учасників (та й творців) пролетарської революції на Україні та єдиної комуністичної партії КП(б)У, був надзвичайно потрібний і корисний заокеанським товаришам.

*

Не забував Блакитний і справи нав'язання культурних звязків з закордоном, з закордонними лівими культурно-мистецькими групами. За його ініціативою відбулася подорож кількох гартованців за кордон для фактичного нав'язання більш-менш сталих стосунків з літературно-мистецькими та взагалі культурними колами Західної Європи. Іще й тепер, по смерті Блакитного, ми одержуємо на адресу його видання „Клярте“ з Франції та чепурні видання німецьких письменників — комуністів.

*

І вся ця робота нагло перервалася зі смертю такого, ще молодого, що ховав у собі величезні потенції, борця і революціонера - комуніста, яким був Блакитний Василь...

Ще з дитячих років Блакитний не міг похвалитися здоровою натурою. У його батько (та й мати) мали органічний порок серця, що в спадщину перейшов і до Василя Блакитного. Слабе, хворе серце було причиною, що його не взято до війська.

Постійна нервова обстановка, підпілля чи гарячкова революційно-будівнича робота, постійні пересування з одного кінця України в інший і то завжди терміново, завжди в умовах лихоманки роботи, руйнували слабе серце Блакитного. Уже 18-го року, підчас гетьманського підпілля, Блакитний зазнав першого серцевого удару на випадковій зупинці десь у Херсоні. Немудрий лікар, запрошений тоді до підпільного борця, такий діагноз поставив Блакитному: „ваш ендекардит такий сильний, що вам уже слід було-б умерти два роки тому“. Але Блакитний в скорому часі одужав і знову взявся за величезну роботу борця за соціалістичну Україну.

Він сам прекрасно розумів, в якому стані його здоров'я, але ніколи не звертав на це жодної уваги. Коли 1920 року у нього був другий сердечний удар, Блакитний пару днів не пішов на роботу і в наслідок бачимо, як згадку про це, низку ескізів, підписаних „Орталъ“, бо руйнний ендекардит найбільше нищив аортальні клапани в серці.

Постійне нелюдське навантаження, що від нього ніколи не одкаскувався Блакитний, а навпаки шукав його, сам з власної ініціативи накладаючи на себе нові та нові обов'язки, прискорювало внутрішній процес в серці.

1924 року восени, після подорожи на переведення Жовтневих свят в один з районів Харківської округи, де Блакитного, одягненого в шкіряну куртку періоду військового комунізму, застукав лютий мороз та сніг, здоров'я Блакитного радикально погіршало. Уже через тиждень після цього почалася перша закупорка в нозі, що виразно свідчила про наближення кінця. Але Блакитний на всі умовляння близьких товаришів вдатися до лікаря не звертав жодної уваги.

Не перестав він працювати і тоді, коли в обох ногах з'явилася закупорка і він фактично не міг ходити. З нечуваними болями в ногах, він усе таки являвся до редакції і робив далі свою роботу, як редактор „Вістей“, втручаючись в найдрібніші справи життя газетного організму. Спробувавши всіх можливих і неможливих способів впливу на Блакитного, група товаришів змушена була звернутись до генерального Секретаря ЦК КП(б)У з проською звернути увагу на становище Блакитного, що ніяк не згоджувався взятись за лікування. Лише категоричний наказ од імені Політбюро ЦК про заборону працювати змусив Блакитного кинути редакцію, а потім після консилиума, що встановив колосальне розширення серця (волове серце) та початок ембол-закупорок артеріяльних рурок, Блакитного покладено в лікарню. Але, лежучи в лікарні, Блакитний і там працював майже тим самим темпом. Тероризуючи всіх навколо, — і лікарів, і своїх товаришів, — писав він і до газети, і до „К. і П.“ В лікарні-ж він написав і двое оповідань.

Бачучи це становище, знову група товаришів звернулась до ЦК партії, щоб він наказав Блакитному виїхати лікуватись із Харкова, — бо іншого виходу не було. Після лікарського консилиума, Блакитного одвезено в Таганрог. Але й у Таганрозі, користуючись з формального відношення до хворих з боку адміністрації, і не зважаючи на категоричну заборону лікаря куди-будь ходити і взагалі що-будь робити, Блакитний утік з лікарні, ходив до моря (кам'яні сходи на 130 ступнів), збирав матеріяли до нарису „Рибальство на Азовськім морі“ для „Всесвіту“.

Після одної такої прогулянки Блакитному зробилася поважна закупорка серединної артерії в лівому боці головного мозку, що ледве не покінчилася катастрофою. Дві добі Блакитний був непритомний. Харків сповіщено, що Блакитний умер. Була від Раднаркому виділена й похоронна комісія. Але це була лише трагічна пересторога і йому і нам. Аж за два місяці поволі відновилася мова Блакитному.

Без товариського догляду лікування Блакитного не могло поступати вперед, тому його перевезено знову до Харкова, до лікарні, а потім літо він провів близько Харкова, на дачі у Помірках. Але й тут кожну хвилину Блакитний віддавав турботам про Гарт, про „Всесвіт“, про газету.

Час від часу, не зважаючи на всю боротьбу товаришів, він писав до газети, хоч це коштувало йому потім чергової закупорки, що перейшла всі органи Блакитного.

Восени, перевезений у Харків, Блакитний ще щільніше пробував звязатись з роботою, але кожен його крок тут катастрофічно відбивався на його серці. Так до останньої хвилини своєї кожну думку, вичитану у газетах, кожен крок на всіх наших болючих фронтах Блакитний не залишав без відгуку. Завжди він мав якусь пораду, думку для молодших своїх товаришів.

Надія перемогти хворобу не залишала його ні на хвилину. Якраз в Жовтневу річницю 25 року чергова закупорка сталася в артеріях, що омивають очі. Блакитний осліп. За п'ять діб, що їх провів Блакитний з нечуваними болями, він, на подив усім лікарям, навіть не застогнав ні разу. Що-дня викликав він кого-небудь з редакції „Вісти“ або „Всесвіт“ і учиняв „допрос с пристрастієм“ про те, як іде газета та що вміщено в ній, як розвивається робкорство та сількорство...

Поволі почав він знову бачити, почав читати, хоч з цього часу у нього прискореним темпом ішло вже й запалення мозку (менінгіт), що кінець-кінцем і довело до остаточної катастрофи.

4-го грудня 1925 року о 4 год. 30 хв., після нечуваної семиденної агонії з температурою, що хиталася од 40 до 34°, Блакитного не стало...

Обідніла Соціалістична Радянська Україна на одного з видатніших своїх борців, будівників, творців. Його свіжа висока могила на кладовищі Жертв Революції що-хвилини нагадує молодій робітничо-селянській молоді, з якою пройшов свій шлях В. Блакитний, що велика справа творення Соціалістичної Радянської України не закінчена, що вона вимагає ентузіазму, самовідданої роботи-боротьби.